

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М. П. Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

«Соціально-економічний розвиток Волинського воєводства у XVIII ст.»

Виконав:

студент 6 курсу, групи МІ-61
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми «Історія
та археологія»

Соколець Богдан Олександрович

Керівник – кандидат історичних наук,
доцент

Близняк Микола Богданович

Рецензент – доктор історичних наук,
професор

Кулаковський Петро Михайлович

Робота допущена до захисту
(протокол № 6 засідання кафедри історії від 05 грудня 2021 року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Зміст

ВСТУП	3
Розділ 1. Загальні аспекти розвитку міст у XVIII ст.	8
Розділ 2. Міське населення.	28
Розділ 3. Розвиток ремесл, промислів та мануфактур.	46
Розділ 4. Торгівля.	65
Висновки	84
Список використаних джерел та літератури	87
Додатки	97

ВСТУП

Актуальність дослідження теми. У сучасній українській історичній науці неухильно зростає інтерес до вивчення урбаністичної проблематики. Під час глибокого аналізу проблеми виникає ціла низка нез'ясованих дотепер повною мірою питань, а саме: визначення динаміки кількості міст Волині у XVIII ст., їх чисельності, соціальної структури, а також етнічного складу. В досліджуваний період з'являється більша, аніж у попередні століття кількість описово-статистичних джерел, які значно сприяють історикам у вирішенні окремих питань, проте рівень збереження деяких документів не дає добрих підстав для остаточного вивчення історико-демографічних аспектів волинського міста. Враховуючи той факт, що бурхливі події Національно-визвольної війни на українських землях в середині та другій половині XVII ст. призвели до значних руйнувань, постає проблема аналізу головних механізмів відбудови краю. Тому науковий інтерес має проблема соціально-економічних процесів що мали місце на Волині у досліджуваний період. Від часу свого виникнення міста були насамперед осередками товарного обігу, тут сходилися торговельні шляхи, збиралося мито, відбувалися ярмарки і торги. У містах Волині мешкали різні національні громади, тут діяли освітні осередки, розгорталася релігійна боротьба між різними конфесіями, народжувалися нові прогресивні ідеї тощо. У цьому контексті актуальність роботи полягає в узагальненні та аналізі матеріалів про розвиток соціально-економічних процесів у Волинському воєводстві в XVIII ст. Окрім того, на сучасному етапі розвитку історичної науки виникає потреба досліджень на місцевому, краєзнавчому рівні, для детальнішого висвітлення тих подій, явищ та процесів, що мали місце на Волині, особливо у XVIII ст., оскільки цей період дотепер є малодослідженим.

Отже, наведені вище міркування визначають наукову й суспільну актуальність теми, що й зумовило її вибір для вивчення.

Історія вивчення теми. Певні аспекти з соціально-економічного життя Волині у XVIII ст. дослідили такі відомі українські вчені, як Володимир Антонович та Іван Каманін. Вагомий внесок у вивчення даного питання

зробила Олена Компан у своїй праці «Міста України в другій половині XVII ст.». Історикиня розкрила соціально-економічний характер розвитку міст, а також простежила рівень розвитку промисловості і торгівлі. Окремі важливі висновки у її праці стосуються й початків XVIII ст. Економічні та соціальні проблеми розвитку міст представлені у працях Олексія Барановича, зокрема «Упадок городов Речи Посполитой: Староконстантинов в XVIII в.». Автор на прикладі Старокостянтинова описав стан міст на Волині у XVIII ст., розглянув різні аспекти розвитку даного урбаністичного осередку, який був одним з найбільших за кількістю жителів в досліджуваній період. Не менш важливою стала праця цього ж знаного дослідника «Панське місто за часів Польської держави. Старий Костянтинів». Однією з важливих праць є дослідження Григорія Ковальчака «Економічний розвиток західноукраїнських земель». У своїй монографії «Етюди з історії Острога» Микола Ковальський розглядає різні фактори розвитку міста Острога, звертаючи увагу і на соціальні та економічні питання. Надзвичайно важливим є двотомне видання «Економічна історія України», що було створене групою академічних фахівців. У дослідження нашого питання надважливий внесок зробив Микола Крикун. Його праця «Воєводства Правобережної України в XVI – XVIII ст.» є фундаментальною, оскільки автор досліджує адміністративний поділ, міграції, чисельність та структуру населення, торговельні зв'язки, міждержавні розмежування, подимні реєстри, наводить чимало документів, виявлених в архівах і рукописних зібраннях бібліотек. Важливе місце в дослідженні історико-демографічних проблем належить Ірині Ворончук. Її монографія «Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.» присвячена висвітленню проблем повсякденного життя волинського соціуму. Крім того, різноманітні важливі проблеми соціально-економічного розвитку міст Волині у XVIII ст. представлено у текстах українських істориків – Т. Балубашевич, Т. Брянцевої, В. Пришляка, О. Гаталяк, М. Бирука, Т. Вихованця, М. Близняка, А. Фелонюка та інших. Підсумовуючи здобутки історіографії проблеми, необхідно

наголосити на необхідності подальшого поглибленого вивчення міської проблематики на матеріалах волинських міських поселень.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі опрацьованих джерел та літератури висвітлити головні аспекти соціально-економічного розвитку міст та міського населення Волинського воєводства у XVIII ст.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань:

- дослідити загальні аспекти розвитку міст Волині у XVIII ст.;
- охарактеризувати міське населення (чисельність, соціальну структуру, національну приналежність);
- з'ясувати стан та розвиток ремесел, промислів та мануфатур на Волині у XVIII ст.;
- вивчити розвиток торгівлі на Волині.

Об'єктом дослідження є соціально-економічний розвиток українських земель у складі Речі Посполитої у XVIII ст., а **предметом дослідження** є розвиток міст та економічні процеси на Волині у XVIII ст.

Хронологічні рамки охоплюють період XVIII століття. Нижня хронологічна межа тісно пов'язана з процесами міграції та рееміграції населення Волині на терени Поділля, коли у 1699 р. згідно з Карловицьким мирним договором Подільське воєводство перейшло від Туреччини до Речі Посполитої. Верхня межа відноситься до 1795 р. – третього поділу Речі Посполитої.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Волинського воєводства під владою Речі Посполитої у XVIII ст. Адміністративно Волинське воєводство поділялось на повіти: Володимирський, Кременецький, Луцький, з повітовими містами відповідно в Володимирі, Кременці та Луцьку (центр воєводства).

Джерельна база. Під час написання роботи було використано ряд архівних та опублікованих джерел. Так, детальну інформацію про ярмаркову торгівлю в містечку Млинів знаходимо в архівних джерелах, проте текст

документу зберігся у незадовільному стані, а тому виникають певні складнощі з його дослідженням. Надзвичайно цінними є архівні джерела, що стосуються надання привілеїв на запровадження ярмарків у місті Дубно в 1777 та 1789 рр. Документи дають змогу висвітлити економічний аспект міського поселення. Інвентарні описи міста Острога 1708, 1724, 1728 року, які висвітлюють становище та основні заняття Острозьких міщан у XVIII ст. Реєстр податків з кагалу міста Любара 1759 року, який демонструє економічну діяльність єврейської громади у містах Волині на прикладі приватновласницького міста Любара у XVIII ст. Привілей Августа Яблоновського мешканцям Ляховець на торгівлю. Дане джерело важливе, так як безпосередньо стосується досліджуваної теми. Зокрема, дає можливість з'ясувати деякі аспекти ремісничої діяльності міщан Ляхівців. Наступним досить цікавим джерелом є документ спрямований на дотримання пожежної безпеки в місті Дубно, де серед іншого можна знайти опис товарів що потрапляли до міста. З «статуту цеху Мізоча 1763 р.» довідуємося про організацію та внутрішню регламентацію ремісників в зазначеному місці. Подібні аспекти знаходимо й в документі про підтвердження прав цеху ткачів та музикантів в Степані. Джерело проливає світло на такі аспекти як повинності та внутрішня організація ремісників у місті. Надзвичайно важливі відомості про Заслав знаходимо в наступних документах: «Привілей слюсарського та ковальського цеху міста Старого Заслава, 1724 р.» та «Привілей на міське управління Старого та Нового Заслава, 20 травня 1727 р.». Відомості про становище крамарів Заслава у другій XVIII ст. вміщені в «Порядку крамарів міста Заслава 1771 року». Також, важливим джерелом з даної теми є «Переписи єврейського населення в Юго-Западном крае в 1765–1791гг.» за редакцією Івана Каманіна. Дане джерело стало одним з видань Тимчасової комісії для розбору давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторстві.

Загалом всі джерела містять досить високий інформативний потенціал, що дає змогу висвітлити проблему наукової роботи.

Обсяг і структура роботи зумовлені метою, дослідницькими завданнями, проблемно-хронологічним принципом дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків.

Розділ 1. Загальні аспекти розвитку міст у XVIII ст.

Економічне становище міст Волині, як і всієї Правобережної України, у першій половині XVIII ст. визначалося специфікою розвитку Речі Посполитої, яка на той час переживає кризу і занепад. Характерною рисою для Речі Посполитої була відносна слабкість міст, які в переважній більшості знаходилися в залежності від магнатів і шляхти. Причинами такого занепаду були війни попереднього періоду, часті напади турок і татар, а також напади шляхетських військ. Економічний занепад Волині був спричинений також політичною кризою Речі Посполитої, яка в XVIII ст. переживала період анархії, боротьбу між окремими магнатами, які були панівною силою на Правобережжі. Польські магнати відбудовуючи своє зруйноване господарство, намагалися всілякими засобами відшкодувати збитки за рахунок безпосередніх виробників – селян і городян, при цьому порушуючи права і привілеї міст.¹ Особливо це відбулося на становищі міст, розвиток яких загальмувався на тривалий період. Негативним було й те, що окрім магнатських утисків, у міській справі безконтрольно втручалися воєводи, старости та інші державці.²

Розглядаючи проблему економічного розвитку міст на Волині у XVIII ст., необхідно з'ясувати кількість міських поселень у Волинському воєводстві та їх заселеність. Волинське воєводство було утворене у 1565-1566 рр. за ухвалою Віленського сейму у складі Великого Литовського князівства. З 1569 р. внаслідок Люблінської унії до останньої третини XVIII ст. воєводство входило до складу Речі Посполитої. Географічно регіон займав території басейнів правих приток Прип'яті – Горині, Стиру, Стоходу, Турії і межував на півночі з Пінським повітом Брестського воєводства, на північному заході й частково на заході з Холмською землею Руського Воєводства, на заході – з Белзьким воєводством і Львівською землею Руського воєводства, на півдні – Тербовельським повітом Галицької землі Руського воєводства, Кам'янецьким і

¹ Бранцева Т. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. *Вісник Київського університету*. Київ, 1978. Вип. 21. С.71.

² Тхор В. І. Соціально-економічний розвиток Луцька у другій половині XVII–XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині: (тези доп. та повідомл. Волин. регіон. іст.- краєзн. конф.)*. Луцьк. 1985. С. 205

Летичівським повітами Подільського воєводства, на сході – з Житомирським і Овруцьким повітами Київського воєводства.³ (Додаток 1)

В своїх працях Микола Близняк вказує на існування близько 110 міст та містечок у XVIII ст. У воєводстві домінували приватновласницькі міста (91%), друге місце розділили королівські (державні) (4,5 %) та духовні (4,5 %).⁴ За даними скарбової комісії 1775 р. кількість міських димів у Волинському воєводстві становила 23417.⁵ Помноживши кількість димів на розрахований українськими ученими-демографами середній коефіцієнт 6,5 особи на дим, отримаємо 152.210 городян Волині. Найбільшими містами регіону, виходячи з кількості димів, а відповідно і населення, стали Дубно, Луцьк, Кременець, Острог, Володимир, Старокостянтинів.⁶

Народно-визвольний рух на Правобережжі, який розпочався 1702 року і охопив зокрема Волинь, загострив соціальні і національні протиріччя в містах, залучив до боротьби широке коло міського населення. Шляхетська сваволя, тяжкі утиски, безправне становище ремісників і міської бідноти сприяли їх зближенню. Під час національно-визвольного руху 1702-1704 років, в якому приймали участь мешканці багатьох міст Правобережної України, повстанським загонам вдалося оволодіти низкою міст, зокрема Старокостянтинівом.⁷

Причиною повстання стало те, що після примирення з Туреччиною у 1699 р. польська влада вирішила ліквідувати козацькі полки на Правобережжі, що їх очолювали С. Палій, С. Самусь, З. Іскра, А. Абазин. Повстання що охопило спочатку Київщину, згодом дійшло до Волині. Одним з найактивніших учасників цього руху став волинський шляхтич, громадський діяч і поет –

³ Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI-XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія.* 2016. № 1. С.36.

⁴ Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. *Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 квітня 2018 р.).* Дніпро, 2018. С. 139.

⁵ Крикун М. Воєводства Правобережної України в XVI–XVIII ст. Статті і матеріали. Львів. 2012. с.702 С.421.

⁶ Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. *Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 квітня 2018 р.).* Дніпро, 2018. С. 140.

⁷ Брянцева Т. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. *Вісник Київського університету.* Київ, 1978. Вип. 21. С.72.

гуманіст Данило Братковський. Він брав активну участь у суспільно-політичному житті Волині. Його збірка сатиричних віршів «Світ, переглянутий по частинах» висміювала тогочасні польські порядки і в значній мірі, поряд із згаданими листами і відозвами, спричинила до арешту і страти поета у Луцьку у 1702 р.⁸

Повстанський рух набрав нових сил. Олексій Баранович вказує на те, що в 1702 р. біля Старокостянтинова повстанцями було розгромлено низку маєтків.⁹ На високий рівень руйнувань вказує й той факт, що на початку 1700-х рр. згадувалося: «через бунти козацькі і воєнну революцію спустошення Заславського князівства було настільки велике, що місто Заслав практично пустелею zostав, без доброго урядування та нагляду». Подальші військові знищення лише призвели до того, що місто знаходилося на межі розорення. Зокрема, у 1702 р. Старий та Новий Заслав і навколишні села вкотре знищуються повсталим людом»¹⁰.

Не маючи змогу самостійно впоратися з повстанням, яке перетворилося у могутній народний рух, поляки звернулися за допомогою до московського царя. Петро I віддав наказ Іванові Мазепі окупувати Київщину та Волинь і йти на допомогу польському королеві Августові II. У 1704 р., гетьман І. Мазепа поширив свою владу на Правобережжя. Цікаво, що під час свого перебування у Любарі, де колись проходив кордон козацької держави, Мазепа звелів насипати могилу. Як вважають дослідники, це мало символізувати стремління гетьмана до об'єднання українських земель.¹¹ Важливу роль відіграло бажання Петра I залучити на свій бік польських магнатів. Тому, не рахуючись з інтересами України, він манив їх до себе обіцянками знову віддати Польщі Правобережну Україну. Козацька старшина болісно на це реагувала, а при нагоді переходила у рішучий наступ проти польського панування. Зокрема, гетьман Мазепа, коли

⁸ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 72 – 73.

⁹ Баранович О. Упадок городів Речі Посполитої. *Вопросы истории*. 1947. С. 32.

¹⁰ Берковський В. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Огляди джерел та документальні нариси. Архіви України*. 2011. № 4. С.147.

¹¹ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 73.

вже не було необхідності критися зі своїми планами переходу до Карла XII, наказав Андрію Войнаровському, який командував козацьким військом на польській Україні, покінчити з волинськими магнатами. Таким чином «почалася різня та руїна, і козаки шукали помсти за віковий гніт на своїх дорогах».¹²

Отже, негативним чинником розвитку економіки на Волині стали події Північної війни (1700–1721 рр.). Через територію Волинського воєводства постійно проходили війська воюючих сторін, унаслідок чого було розорено і спустошено чимало міст регіону: Острог, Кременець, Заслав, Ляхівці, Славута та ін. Постої військ розоряли місцеве населення. Міщани змушені були забезпечувати військових продуктами, фуражем, надавати їм житло. Так, 26 серпня 1705 р. гетьман І. Мазепа й 40000 козаків та 15000 російських військ проходили поблизу Острога. В місті затрималось 8000 російської піхоти під командуванням С. Неплюя. Літом 1707 р. в Острозі знову квартирувалась російська піхота під командуванням генерала Б. Шереметьєва.¹³ Щодо руйнувань, завданих місту і частині волості в даний період, то інвентар 1708 р. зазначає: «за валом від Межиріча фільварок був, який Москва спалила», село Грем'яче було повністю спустошене під час перебування тут російських військ, зазнало занепаду і село Хорів, де «фільварок від квартирування військ московських зруйнований в 1707 р.»¹⁴

У 1705 р. у місті Дубно перебував Іван Мазепа. За деякими даними, саме в місті Дубно, у присутності магнатів і вельмож гетьман отримав орден Св. Івана Єрусалимського і звання Мальтанського кавалера. В цей період він відвідав і Крем'янець, де був у княгині А. Дольської, яка схилила його до союзу із шведами. Перебування козацького війська протягом 1705-1708 рр. зафіксоване також в районі Корця, Степані та ін. Одночасно тут знаходилися і російські війська під орудою князя Меншикова. Зокрема, у 1705 р. вони

¹² Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 74 – 75.

¹³ Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки. Серія "Історичні науки"*. 2009. Вип. 14. С. 74.

¹⁴ Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки: Історичні науки*. Острог. 2008. Вип. 13. С 345.

проводили наступ на Дубно, що його на той час окупували шведи. Однак до серйозного зіткнення тоді не дійшло.¹⁵

Окрім козацьких і російських військ, є згадки про кількаразове відвідування Волині шведами. Перебування тут шведських військ не носило якогось масштабного бойового призначення, це були здебільшого тактичні або розвідувальні дії. Ось що згадував шведський генерал Адлер Фельд про перебуванні на Волині: «Вступивши на Волинську землю, ми знайшли, чудовий край, прекрасні великі села, але вони були зовсім безлюдні, бо мешканці при нашому наближенні розбігалися на всі боки. Чудова країна була зовсім пустинна. В селах, які дуже великі, не зустрічалось жодної живої душі, і ніяких припасів, все було замкнено в містах».¹⁶ В перших днях червня 1706 р. в місто Рівне зайшли шведи, однак застали його пустим, забрали тільки те що лишилося і знищивши декілька будинків пішли далі в дорогу. Декілька тижнів по тому в околиці і до міста зайшло російське військо, чисельністю 10 полків, і стояло тут до жовтня 1707 року. Всі ці лиха та невдачі, а разом з тим віддаленість власників, які доручили управління маєтком жадібним губернаторам або орендарям, призвели до остаточного знищення. Міські будинки були майже всі зруйновані і стали пустками.¹⁷ Весною 1706 р. в Острозі зупинився генерал І. Стембек, з міста було взято значну контрибуцію.¹⁸

Варто згадати й те, що в ході військових маневрів на Волині побували Карл XII і Петро I. Відомо, що у 1711 р. московський самодержиць видав у Луцьку грамоту молдавському господарю Д. Кантемиру про прийняття його зі всім князівством у довічне російське підданство.¹⁹

У 1763 р., по смерті Августа III, Катерина II ввела до Польщі російські військові сили для популяризації свого кандидата на польський трон. Через

¹⁵ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 73.

¹⁶ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 75.

¹⁷ Krz. J. *Równie. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1888. T. IX. S. 821.

¹⁸ Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки. Серія "Історичні науки"*. 2009. Вип. 14. С. 74.

¹⁹ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 75.

Устилуг 19 травня 1763 р. проходили дві російські дивізії: генерала Долгорукова і князя Дашкова, котрі грабували по дорозі все що їм потрапляло. Потім згвалтували одну дівчину в місті, другу втопили в Бузі. 7 липня 1792 декілька тисяч російських військових проходили через Волинь під командуванням генерала Михайла Каховського – головнокомандувача армії, відправленого Катериною II до Польщі «для оборони давніх свобод шляхетських». Після витіснення незначного польського відділу, росіяни затрималися в Володимирі на п'ятиденний постій, впродовж якого пограбували місто, монастир і почали різати єврейську людність.²⁰

Необхідно звернути увагу і на посилення феодального і релігійного тиску з боку уніатів і католиків, що поглиблювало соціальні і національні проблеми, спричинювало до нових заворушень в регіоні. Вже у 1712 р. коронний гетьман Адам Синявський відзначав, що в районі Острозької ординації діють свавільні загоны.²¹ 1734 р. на Поділлі розпочинається перше гайдамацьке повстання. Загоны під командуванням полковника Варлана здійснюють походи і на Волинь, руйнуючи панські маєтки і поповнюючи свої загоны місцевими повстанцями. У червні 1734 р. під Кременцем двохтисячний загін Верлана зіткнувся з польським військом під командуванням Станіслава Лещинського. Незважаючи на переважаючі сили поляків, гайдамацькі загоны сміливо вступили в бій і нанесли їм значних втрат. Врешті повстанці все ж мусили обійти польський табір і податися в напрямку Бродів, а звідтіля повернути на Збараж. Звідті Верлан вислав свої загоны на Волинь і Галичину.²²

Доля Правобережної України XVIII ст. характеризується безперервною боротьбою населення. Однією з найбільш поширених форм соціального протесту була втеча як селян, так і міщан, особливо міських ремісників. Причиною втеч населення були також грабіжницькі наїзди шляхетських військ у ході міжусобиць. Соціальний протест у містах проявлявся також в підтримці

²⁰ Ołdakowski E. Uściług – zapomniany port Wołynia. *Znicz*. 1936. Nr. 6. S. 83-84.

²¹ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 76.

²² Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 76-77.

гайдамацького руху. У 1726 р. мешканці містечка Торговиці були обкладені штрафом у 2230 злотих за підтримку гайдамаків. Активність дій повстанських загонів пояснювалася їх тісним зв'язком з місцевим населенням, від якого вони отримували цінні відомості, зокрема провідників, харчі, сховища. Яскравим прикладом є підтримка повстанців міщанами Любара, котрі попередили гайдамаків, які підійшли до міста, про великі сили противника. У цей час міська торгівля і ярмарки використовувалися для зв'язку з гайдамаками, про що свідчить конфіскований урядовцями у місті Торчин «Проект уставу плебейського» у 1767 році. Автор проекту звертався з закликом про спільну боротьбу не тільки до українців і польських селян, а й міської бідноти.²³ Василь Тхор вказує, що населення Луцька постійно вело боротьбу проти соціального та національно-релігійного гніту, а місцеві жителі входили до складу гайдамацьких загонів, що діяли поблизу навколишніх місць протягом ряду років в середині і другій половині XVIII ст.²⁴

У травні 1768 р. на правобережній Україні спалахнуло нове велике народне повстання проти польсько-шляхетського гніту, на чолі якого стояли І. Гонта і М. Залізняк. Цей рух носив значний відтінок релігійної нетерпимості православних і католиків і був направлений проти конфедератів, які в м. Барі на Поділлі провели свою конференцію з метою посилити позиції польської влади. Проте, не всі волинські магнати підтримували конфедератів. Князі Четвертинські і Любомирські не сприяли їм, а Сангушки й Радзивили вагалися.²⁵

Гайдамацьке повстання вдалося придушити лише спільними зусиллями польських і російських військ. По Волині, як і по всій правобережній Україні, прокотилася хвиля репресій і переслідувань, антифеодальний рух вдалося знизити. Проте, наприкінці XVIII ст. тут відбулися події, які дістали назву «Волинської тривоги». У ніч з 30 на 31 березня 1789 р. у с. Невіркові поблизу

²³ Брянцева Т. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. *Вісник Київського університету*. Київ, 1978. Вип. 21. С.75-76.

²⁴ Тхор В. І. Соціально-економічний розвиток Луцька у другій половині XVII–XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині: (тези доп. та повідомл. Волин. регіон. іст.-краєзн. конф.)*. Луцьк, 1985. С. 205.

²⁵ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне, 1997. С. 77.

Рівного було вбито шляхтича Ігнатія Вилежинського, його дружину і слуг. Повсталих селян швидко піймали і засудили на смерть, але звістка про ці події викликала неабияку тривогу поміщиків та урядовців. У повітові міста – Володимир, Луцьк, Кременець – прибули війська, розпочалися арешти, понад 30 селян і городян було страчено, у тому числі, у Дубно – 13 чоловік, у Луцьку – 5 чоловік.²⁶

Так само на 1789 р. припала активізація руху міщан Луцька і деяких інших міст Волині. Тому, коли лучани почали скликати збори для обрання депутатів до загальнопольської наради, то польська влада звинуватила їх в організації повстання.²⁷

Важливим чинником, що негативно позначився на економічному розвитку були міграційні процеси в першій чверті XVIII ст., перш за все, у Подільське воєводство, яке у 1699 р. згідно з Карловицьким мирним договором перейшло від Туреччини до Речі Посполитої. На той час воно було дуже спустошене і малолюдне, що й спричинило втечі сюди населення із інших воєводств. Досліджуючи інвентар Меджибізької волості 1717 р., Микола Крикун встановив, що волиняни становили значну частину втікачів, які поселилися у Летичівському повіті. Зокрема, є відомості про 763 родини з Волинського воєводства, серед яких було 48 родин із міста Острога. М. Бирук стверджує що ймовірно частина переселенців до Волинського воєводства втекла саме з Поділля, рятуючись від татарського панування, а тепер за сприятливіших умов знову повернулися назад.²⁸ Внаслідок збільшення феодальної експлуатації, міграції населення з Волині відбувались й в 1750 – 1760-х рр. на територію Київського та Брацлавського воєводств. Переселенці отримували так звані «слободи», що дозволяло їм згідно з тогочасними розпорядженнями магнатів не сплачувати впродовж 5 – 6 років данин. Такі

²⁶ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 78.

²⁷ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 79.

²⁸ Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки: Історичні науки*. Острог. 2008. Вип. 13. С 351 – 352.

міграції, зокрема, ставали причиною зменшення кількості міського населення у Волинському воєводстві.²⁹

Наступним негативним чинником розвитку міської економіки була посесія, тобто передача міст в оренду. Посесор вносив орендну плату готівкою, як правило наперед, і отримавши у власника на певний термін права над містом, він намагався за цей термін повернути ці гроші, при цьому не соромлячись грабував населення: що буде далі з містом і пограбованими жителями, його мало цікавило. Все це було відомо власникам міст, проте з року в рік вони віддавали міста в оренду. Щоб отримати високу орендну плату, власнику міста потрібно було думати не про надання пільг підданам, а про отримання якнайбільших доходів – про встановлення і закріплення повинностей. Так, відомо, що у 1701 р. княгиня Любомирська віддає місто Старокостянтинів в посесію на три роки. В 1719 році міщани цього ж міста просять князя, власника міста: «не віддавай нас, спадкових своїх підданих, в вічну неволю, бо всі підемо».³⁰ У XVIII ст. місто Заслав та навколишні села віддають в оренду, що негативно вплинуло на розвитку місцевої торгівлі.³¹

До стримуючих факторів економічного розвитку, безумовно, належали пожежі, які своїми руйнівними наслідками зводили нанівець працю багатьох поколінь. Відновлення продуктивних сил міста лягало важким тягарем на плечі його мешканців, попри надання у таких випадках певних пільг з боку власників міст.³²

Олексій Баранович згадує про пожежі на початку XVIII ст. в Старокостянтиніві. Тут пожежаром 1709 р. в було знищено 62 будинки християн, 2 будинки євреїв, а пожежею 1710 р. – 40 будинків християн і 6 будинків

²⁹ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог. 2011. Вип. 17. С. 83.

³⁰ Баранович О. Упадок городів Речі Посполитой. *Вопросы истории*. 1947. С. 31.

³¹ Берковський В. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Огляди джерел та документальні нариси. Архіви України*. 2011. № 4. С.148.

³² Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (На прикладі міста Дубно). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки*. Острог. 2020. Вип. 30. С. 6.

євреїв.³³ У 1704 р. Старий Заслав спіткала велика пожежа, в результаті якої повністю знищились вогнем 6 єврейських та 1 християнський шинок, всі міські винниці.³⁴ Відомо, що податкові пільги у зв'язку з пожежею отримали погорільці Заслава і Дубна у 1727 р. і поряд з іншими визначеними категоріями мешканців були звільнені («libertacye od placenia») від сплати «міської складки». На зібранні «колегії тридцяти мужів» в Олиці у лютому 1780 р. було вирішено звільнити від сплати податків тих міщан, будинки яких були пошкоджені пожежею, а ті грошові збори, які були сплачені чотирма погорільцям вирішено їм повернути. На початку 1780-х рр. значна частина міста Луцька була знищена пожежею. Скрутне становище воєводського центру, Гієронім Януш Сангушко останній волинський воєвода (1775–1812), намагався використати на свою користь. Він пропонував перенести проведення депутатського сеймику до іншого повітового міста – Кременця, оскільки через пожежу, згідно з його розрахунками, Луцьк не в змозі був забезпечити з'їзду, де кандидувало 16 конкурентів на посади послів.³⁵ В 1781 р. в місті було знищено 454 будинки внаслідок пожежі.³⁶ У 1781, 1782 і 1784 роках пожежами було знищили більшу частину міста Устилуг. Внаслідок пожежі 1781 року згорів Костел Капуцинів, але незабаром був повністю відбудований.³⁷

У 1727 р. в місті Дубно, було видано інструкцію, деякі пункти якої були спрямовані на вирішення питань пожежі у місті та ліквідації її наслідків.³⁸ Так, кожен господар в своєму дворі повинен мати ряд необхідного інвентарю для гасіння пожежі: гак з дерев'яним держакком, шкіряне відро, сокира, ківш завжди наповнений водою, драбину, по якій можна буде добратися до даху під час пожежі. Не менш важливою була вказівка тримати горища будинку у чистоті,

³³ Баранович О. Упадок городів Речі Посполитой. *Вопросы истории*. 1947. С. 30-31

³⁴ Берковський В. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Огляди джерел та документальні нариси. Архіви України*. 2011. № 4. С.147.

³⁵ Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (На прикладі міста Дубно). *Наукові записки: Історичні науки*. Острог. 2020. Вип. 30. С. 8.

³⁶ Krz. J. *Łuck. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1884. T. V. S. 779.

³⁷ Ołdakowski E. Uściług – zapomniany port Wołynia. *Znicz*. 1936. Nr. 6. S. 84.

³⁸ Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (На прикладі міста Дубно). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки*. Острог. 2020. Вип. 30. С. 6.

біля димоходів не повинно бути різного мотлоху, ганчір'я, сіна та соломи. Окрім цього, значна увага приділялася коминам, які повинні б бути добре обліплені глиною, обкладені бляхою, а також, щонайменше раз на тиждень прочищені від сажі. Власники заїжджих будинків зобов'язувалися тримати свої заклади та навколишні території в чистоті та наймати нічну сторожу, завданням якої було слідкувати, щоб ніхто з заїжджих не лягав спати з люлькою в сіно чи соломі. Однією з вимог було мати при кожному заїжджому будинку ліхтар, що мав світитися впродовж ночі. З документу довідуємося, що водовози повинні щоночі ставити дві бочки з водою перед ратушою, ці обов'язки покладалися на єврейський кагал. Наголошувалося на дотриманні чистоти вулиць і мостів, щоб був добрий доступ до кожного будинку у разі потреби. Особлива уваги приділялася трьом вулицям, через які було найпростіше добратися до ставків. Суворо заборонялося паління люльок в хлівах, стайнях та коморах. За недотримання рекомендацій міщани могли бути оштрафовані або арештовані.³⁹

Подібні правила існували і в місті Заславі. В тогочасній ситуації, коли переважна більшість міської забудови була дерев'яною, контроль стану пожежної безпеки потребував пильної уваги. З цією метою на кожному будинку повинна була знаходитись драбина, а у дворі стояти наготові діжка з водою. В маленьких будиночках комини повинні були бути виведеними догори та перебувати в доброму стані. Бурмистри мали слідкувати за цим кожних два тижні. Якщо комин у чиємусь помешканні буде зіпсований, веліти якнайшвидше відремонтувати. Впертих карати триденним ув'язненням, а у випадку подальшого непослуху й тілесно. В цехах повинно було знаходитись по два гаки. У випадку пожежі, під страхом кари, велілось поспішати туди з тими ж гаками, водою і «з чим хто зможе». Для захисту від вогню, а також крадіжок передбачалась нічна сторожа, до котрої сплатою грошового податку повинне було долучатися і єврейське населення міста.⁴⁰

³⁹ Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (На прикладі міста Дубно). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки.* Острог. 2020. Вип. 30. С. 10-11.

⁴⁰ Вихованець Т. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zaslavia...» Епізод з історії заславської шляхти у першій третині XVIII ст. Ізяславщина. Від давнини до сучасності: науково-краєзнавче видання. Ізяслав; Острог, 2013. Вип. 1. С. 74.

Характерним явищем міст Волині у зазначений період були юридики – частини території міста, наділеного Магдебурзьким правом, яка не підкорювалася міській владі та не виконувала на користь міста жодних повинностей. У містах українських земель, що входили до складу Речі Посполитої, виникнення юридик відбувалося двома основними шляхами. По-перше, в результаті поділу приватновласницьких міських поселень між декількома магнатами, коли кожна з частин поселення, що перебувала в руках того чи іншого власника, отримувала особливий юридичний статус та адміністративне управління. По-друге, внаслідок адміністративного та правового відокремлення підданих, які проживали на захоплених або куплених магнатами міських землях (у великокнязівських містах). Шляхта була зацікавлена в юридиках, бо, проживаючи у місті й користуючись міськими благами, не брала на себе відповідної частки податкового тягара. У шляхетських будинках у містах перебували ремісники. Поширеними у містах були також духовні юридики. Наявність у містах юридик негативно позначалося на розвитку міської економіки, оскільки, з одного боку, весь тягар повинностей і податків лягав на міщан магістратської та старостинської юрисдикції, з іншого – конкуренція з боку торгово-ремісничого населення юридик завдавала чутливих збитків економічним інтересам більшості міст.⁴¹

До 20-х років XVIII ст. феодалам остаточно вдається підпорядкувати собі міста, які починають відігравати важливу роль у тогочасному економічному житті краю.⁴² Зокрема, позитивним фактором було те, що в цей період відбувається зростання кількості міст та міських жителів, що в свою чергу призводить до активізації торговельно-ремісничої діяльності.⁴³

Запровадження магдебурзького права в містах України дослідники оцінювали по різному. Деякі історики дотримувалися думки, що воно було шкідливим (Володимир Антонович, Іван Каманін, Михайло Владимирський-

⁴¹ Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка. 2019. С. 582.

⁴² Баранович О.І. Панське місто за часів Польської держави (Старий Костянтинів). *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ. 1928. С. 37.

⁴³ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 79-82.

Буданов, Михайло Грушевський, Валентин Отамановський), інші – загалом позитивно оцінювали його, твердячи, що воно тією чи іншою мірою сприяло розвитку міст (Митрофан Довнар-Запольський, Федір Тарановський, Олена Компан, Ярослав Ісаєвич, Ярослав Кісь, Петро Сас, Наталія Білоус). Рацію у своїх судженнях мають обидві сторони, і все ж видається, що об'єктивніше до цього ставляться прихильники магдебурзького права. На їхню думку, не воно, а законодавча політика верхівки Речі Посполитої стримувала розвиток міст. Андрій Заяць вважає не цілком правильною думка М. Грушевського про те, що запровадження німецького права базувалось на «зовсім готовому праві, що потім на тутешньому ґрунті майже не розвивалось». Німецьке право не було чимось монолітно застиглим, раз і назавжди даним – у різних країнах воно мало різні модифікації і навіть назви, не кажучи вже про те, що до нього суттєво вкраплювались звичаєві норми. Доцільно зазначити також, що середовищем формування та кристалізації магдебурзького права були міста Німеччини, де рівень особистої свободи був досить високим. Німецьке право несло в міста не дріб'язкову регламентацію їх життя, а певну його організацію, складовими елементами якої були особиста свобода міщан, впорядкування повинностей, просторова перебудова, міське самоврядування. Міра впровадження цих складових у реальне життя залежала значним чином уже від самих міст та їх власників. Серед позитивів магдебурзького права, безумовно, постає переконливий аргумент: воно надавало міщанам можливість вибирати чи змінювати свій фах, створювало їм правову базу для торгово-ремісничих занять. Значний вплив на формування і подальшу долю міського самоврядування мав власник міського поселення (для приватновласницьких міст) чи староста або державця (для міст великокнязівських/королівських). Традиційно вважається, що власники міст були їх повноправними господарями, і це, звичайно, правильно, однак необхідно пам'ятати, що ступінь міського самоврядування певною мірою залежав і від міської громади – її сили, відпорності, зокрема уміння ладити з власником міста. Королівські міста навряд чи були у кращому становищі, постійно зазнаючи утисків з боку

старост.⁴⁴ Магдебурзьке право отримує ряд нових міст Горохів, Турійськ, Клевань, Миляновичі, Торговиця.⁴⁵ Також право на міське самоврядування отримують у 1755 році Заслав (підтвердження повторно), 23 вересня 1761 року Мізоч та Аннопіль.⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ 23 жовтня 1758 року, за сприяння Рози-Розалії Поцейової, міське право отримав Устилуг, який з цього часу відомий також як Ружиямпіль.⁴⁹ Таку назву містечко отримало на честь власниці міста, яка доклала значних зусиль для розвитку даного поселення. Виникнення такої значної кількості міських поселень пояснюється і зацікавленістю магнатів, які поряд зі своїми амбіційними планами переслідували і фіскальні, розуміючи і переконуючись у тому, що з містечок, навіть невеликих, можна отримати прибутків у кілька разів більше ніж із сіл.⁵⁰

Значного розвитку набуває місто Заслав, що належало Павлу-Каролу Сангушко. На початку XVIII ст. князь Сангушко був найвпливовішою людиною Волинського воєводства. В період з 1720 – 1745 рр. князем було реконструйовано Новозаславський замок. При дворі власника міста існувала капела. Відомо що «капельмайстер Ганс» отримував зарплату 600 злотих на рік. У 1728 р. при дворі князя працював італійський музикант Юзеф-Бернард д'Апрільє.⁵¹ Діяльність музичного колективу в Заславі, що діяв в 1711 – 1733 рр. докладно проаналізувала Ірена Беньковська. Дослідниці вдалося з'ясувати імена музикантів, апогей діяльності яких припадає на 1732 р.⁵² Наявність музикантів при князівському дворі потребувала значних витрат. Цікавим є той

⁴⁴ Заяць А. Магдебурзьке право в містах Правобережної України у XV – першій половині XVII ст. *Ефективність державного управління*: зб. наук. Праць Львівського інституту державного управління при Президентіві України. Львів, 2009. Вип. 18 / 19. С. 229 – 230.

⁴⁵ Гаталаяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI-XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія*. 2016. № 1. С.38.

⁴⁶ Берковський В. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Огляди джерел та документальні нариси. Архіви України*. 2011. № 4. С.149.

⁴⁷ Фелонюк А. Юзеф Дунін-Кравицький та Магдебурзьке право Мізоча на Волині. Рівне, 2011. с. 28. С. 4.

⁴⁸ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог. 2011. Вип. 17. С. 84.

⁴⁹ Ołdakowski E. Uściług – zapomniany port Wołynia. *Znicz*. 1936. Nr. 6. S. 82.

⁵⁰ Кихтюк В. Основні типи та кількість поселень на Волині. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог. 2012. Вип. 5. С.218.

⁵¹ Кузьмінський І, Годек А. Музична спадщина міста Заслава (17– 18 ст.). *Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Студії мистецтвознавчі*. Київ. 2018. Вип. 3. С. 44.

⁵² Bieńkowska I. *Kapela nadworna Pawła Karola Sanguszki. Острозька давнина*. Острог. 2020. Вип. 7. С. 38.

факт, що у 1720 – 1740 рр. на утримання двору в Любартові, до якого входило 120 осіб, щорічно витрачали майже 50 тис. злотих, на зарплату ж музикантів – 20 тис. злотих.⁵³

Невід’ємним елементом системи міської культури Волині XVIII ст. стали ярмарки та торги, так як тогочасна торгівля мала значний вплив на економічний розвиток міст. Вдале географічне розташування робило Волинь одним з провідних центрів торгівлі. Розвиток торгово-грошових відносин і поглиблення суспільного поділу праці зумовили збільшення ролі міст як центрів торгівлі.⁵⁴

Важливе місце в економічному житті Волині займало єврейське населення, яке активно займалося колонізацією міст, вони отримували підтримку польських магнатів і жваво займалися торговельною діяльністю.⁵⁵ М. Близняк посилаючись на думку І. Каманіна вказує, що чим вище було торговельне значення воєводства, тим більша кількість євреїв там мешкала.⁵⁶ П.Р. Магочій та Й. Петровський-Штерн називають євреїв «першокласними агентами урбанізації». Отримавши привілей від короля, польський магнат міг з легкістю перетворити бідне село на економічно розвинуте місто. Привілеї надавали можливість проведення торгів та щорічних ярмарків у містах, а також магнати отримували право на пропінацію (виробництво і продаж алкоголю). Проте польські магнати не хотіли займатися тим, що вони вважали брудною справою, тому вся торгівля і виробництво алкоголю передавалася євреям. Понад 90% торговців були євреями. Завдяки жвавій економічній діяльності єврейської громади важливими торговими осередками на Волині стають Корець, Острог, Дубно.⁵⁷ Яскравим прикладом слугує місто Рівне. Після смерті Олександра Любомирського у 1735 р., його володіння розділилися між синами. 1738 р. Рівне переходить у власність Станіслава Любомирського. Новий

⁵³ Кузьмінський І, Годек А. Музична спадщина міста Заслава (17– 18 ст.). *Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Студії мистецтвознавчі*. Київ. 2018. Вип. 3. С. 47.

⁵⁴ Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI – XVIII століть. *Нова педагогічна думка*. Рівне. 2018. Вип. 2. С. 105.

⁵⁵ Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. Київ: Наук. думка, 1969. Вип. 4. С. 209.

⁵⁶ Близняк М.Б. Регламентация економічної діяльності єврейської громади у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Universum Historiae et Archeologiae=The Universe of History and Archeology=Універсум історії та археології (Дніпро)*. 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 75.

⁵⁷ Магочій П. Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Вид. друге, доповн. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2018. С. 95.

власник почав активно займатися відбудовою міста. Для цього він сприяв напливові єврейського населення до міста.⁵⁸

Основою економіки Волині у XVIII ст. продовжувало залишатися сільське господарство. Земля була головним засобом виробництва і належала королю, шляхті та церкві. Прибуток від земельної власності одержували за рахунок селянських та міщаських повинностей. Найбільшими землевласниками на Волині були князі Замойські, Любомирські, Сангушки, Чорторійські, Вишневецькі, Яблоновські, Радзивілі.⁵⁹

Українські селяни не становили собою єдиної соціальної верстви, що залежало від наявності у них робочої худоби та землі. Саме певна кількість худоби та величина земельного наділу були визначальними для розшарування селянського соціуму на різні групи. Селянські чиншові господарства поділялися на піших (без тяглової сили), поодинкових (з одним волом), парових (з двома), потрійних (з трьома), почворних (з чотирма) і плугових (з шістьма волами). Якщо у 1695 р. в середньому на селянське господарство у Дубровицькому помісті на Волині приходилося близько 1,5 голови робочої худоби, то у 1750 р. – 2,4 голови. Зокрема кількість коней зросла з 45 до 118 голів. У півтора рази збільшилася кількість худоби в одנותягловій групі, у два рази – в середній, де кожний селянин тримав по два-три воли (у більш заможних, які тримали від чотирьох до сімох волів, відсоток володіння худобою виріс від 8,3 до 18,2. Відповідно вони мали надільну землю, розмір якої обчислювався в 1/2, 1/3, 1/4, а в окремих випадках 1/16 від лану. Ті, хто не мав робочої худоби, отримували городи, або загороди (до 3 моргів). Таких називали городниками, або ж загородниками. Хто взагалі не мав землі, називався халупником. Були ще й менші категорії селян – так звані коморники і кутники. Їх згодом називали підсусідками, адже вони, з огляду на відсутність власного житла, мешкали у чужих людей, тобто сусідів.⁶⁰

⁵⁸ Krz. J. *Równie. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1888. T. IX. S. 821

⁵⁹ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 166.

⁶⁰ Балабушевич Т. А., Баран В. Д., Баран В. К. *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т.* Київ. 2011. С. 502-503.

Селяни села Попівці Кременецького повіту за інвентарем 1767 р. відбували повинності та сплачували данини. Цілодворищні відпрацьовували панщину від Св. Юрія до Св. Покрови три дні; півдворищні – по два дні; від Покрови до Юрія цілодворищні – по два дні, а півдворищні – по одному дню панщини. Загородники як влітку, так і взимку, відповідно до табеля, працювали щотижнево. Кожен, хто мав ґрунт, був зобов'язаний відробляти заорки, оборки на панському ґрунті. Усі селяни відробляли зажинки, обжинки, закоски, обкоски, та дві толоки, а також зобов'язані були відбувати шарварки щомісяця там, де «двір» скаже. Також були ще й шарварки «гвалтовні» – відновлення гребель чи інші потреби у виході на працю.

Існували ще й інші обов'язки: полоти пшеницю, підвертати сіно, огороджувати необхідні ділянки, ремонтувати хатинки, мочити коноплі, обробляти льон, садити капусту, поливати її, в разі дефекту двірської капусти селяни зобов'язані були висадити власну розсаду або за це жінка мала один день без панщини відробити на користь фільварку. Прядиво, що обраховувалося у мотках, виносилося окремим обов'язком. Цілодворищні та півдворищні зобов'язані були давати впродовж року курей та каплунів, що прописано було окремо. Зазначимо, що у цьому селі пересічному селянинові заборонялося продавати продукти пасічництва за кордон. Заборонялося без відома власника продавати вулики. Феодали дбали про те, аби десятина не перетворилася на очкове, оскільки десятина давала більше прибутків. Зрештою, громада села Попівці сплачувала грошовий податок щороку: ратами (частинами) – подимне, за парубків – двох до війська, на сторожу до замку Олексинецького, на жовнірів до замку Олексинецького.

Селяни Дубровицького маєтку відробляли три-чотириденну панщину, виконували зажинки, обжинки, гвалти, шарварки, несли сторожову службу. У Клеванському маєтку регулярна панщина півволочних у час літніх і осінніх польових робіт становила 4–5 днів, чвертьволочних – 3–4 дні, а городників – 1–2 дні на тиждень.⁶¹

⁶¹ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 166–168.

Магнатське господарство тих часів важко уявити без фільварків. Необхідно було мати в великій кількості сільськогосподарські продукти. Організація фільварків на початку XVIII ст. було нелегким завданням. Населення сіл було ще досить малим, вони не встигли обзавестися своїм інвентарем. Вихід був знайдений у влаштуванні фільварків в містах і використанні на панських роботах міщан. Власники Старокостянтинова не були першими в цьому, на початку XVIII ст. так робили власники й інших сусідніх міст. Наприклад в Дубно, кожен міщанин зобов'язаний був працювати на панському полі.⁶² В економіку Луцька тісно впліталися міські села: Голешів, Красне, Кульчин, Княгинінок, Гнідава, Омеляник. Тут закладалися фільварки і пасіки заможних міщан. На Стиру та його притоках будувалися млини. Один з них в Голешеві належав до міської каси і здавався в оренду. Проте прибутки від млина одержував староста, який фактично підпорядкував його собі. В міському селі Омеляник закладалися фільварки заможних караїмів.⁶³ В цілому рівень соціально-економічного розвитку Луцька у XVIII ст. у великій мірі визначався складними умовами, в яких перебували міста Речі Посполитої. Роль міста як торгово-економічного центра всієї округи та навколишніх земель Волині порівняно з попереднім періодом підупала. Проте незважаючи на труднощі, з якими стикнувся Луцьк у своєму розвитку, місто продовжувало залишатися адміністративним і торгово-економічним центром всієї Волині.⁶⁴ Фільварки відігравали важливу роль у забезпеченні панського двору сільськогосподарськими продуктами, виготовленні сировини для промислів (мукомельного, винокуріння) і вирощуванні зернових для експорту, що давало значні прибутки власникові. Фільварок був багатогалузевим товарним господарством, що ґрунтувалося на примусовій праці селян, і складався з фільваркового подвір'я та фільваркової ріллі. На такому фільварковому подвір'ї, зазвичай, розташовувалися житлові приміщення та комплекс

⁶² Баранович О. Упадок городів Речі Посполитої. *Вопросы истории*. 1947. С. 31-32.

⁶³ Тхор В. І. Соціально-економічний розвиток Луцька у другій половині XVII–XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині: (тези доп. та повідомл. Волин. регіон. іст.-краєзн. конф.)*. Луцьк. 1985. С. 206.

⁶⁴ Тхор В. І. Соціально-економічний розвиток Луцька у другій половині XVII–XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині: (тези доп. та повідомл. Волин. регіон. іст.-краєзн. конф.)*. Луцьк. 1985. С. 207-208.

господарських будівель різного призначення: кухні, пекарні, комори, льохи, стодоли, клуні, стайні, хліви, винниці, солодовні, броварні. Керівником усього фільваркового господарства був адміністратор, який вів облік панщинних робіт, керував господарськими роботами у фільварку і ніс відповідальність за стан обробітку полів, посівів, зібрання врожаю тощо. Облікувати зібраний хліб допомагали гуменний і присяжний. На фільваркових ріллях Волині сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, горох, просо, коноплі та садили городину.⁶⁵

Панське фільваркове господарство своєю структурою сільськогосподарського виробництва чітко корелювалося з потребами тогочасного ринку. Розгортання панщинно-фільваркової системи призводило до зменшення селянських наділів та загального зубожіння селянства. Збіднілі селяни становили резерв для найму.⁶⁶

Таким чином, на розвиток економіки у Волинському воєводстві у XVIII ст. впливав цілий ряд чинників. Народно-визвольні змагання на Правобережжі відзначилися рядом руйнувань в регіоні, в ході яких, міське населення становило соціальну базу для повстанців. Події Північної війни стали важким тягарем для міщан, адже Волинь стала полем для маневрів козацьких, російських та шведських військ. В цих умовах на плечі міщан покладався обов'язок розквартирування військ та забезпечення їх продовольством. Початок XVIII ст. відзначається таким явищем як передача власником міст в посесію. Орендар отримавши місто в своє розпорядження намагався компенсувати витрати, при цьому грабуючи населення, подальша доля міста його не цікавила. Протягом усього XVIII ст. основою економіки Волині залишалося сільське господарство. Запровадження в міське життя фільварків хоч і мало на меті посилити економіку, призводило до закріпачення міщан, які покидали ремісниче виробництво і переходили до землеробства. Надзвичайно важкими і руйнівними були пожежі, котрі нищили працю цілих поколінь. Сукупність всіх негативних чинників змушували населення шукати кращої долі і породжувало

⁶⁵ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 168.

⁶⁶ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 170.

такий процес як міграція. Проте незважаючи на всі негативні чинники, економічне життя на Волині активізується у другій половині XVIII ст., чому сприяло надання містам права на самоврядування, а також розвиток торгівлі.

Розділ 2. Міське населення.

Питання про національну та соціальну структуру населення Волині, як і всієї Правобережної України у XVIII ст., слабо вивчено. Це пояснюється браком вірогідних джерел статистичного характеру до 1775 р. та їх неповнотою. У 1774 - 1775 роках у воєводствах Правобережної України були проведено подимні реєстри, які охопили переважну більшість населення, окрім шляхти, духовенства та війська. Вперше в Україні ці реєстри дослідив М. Г. Крикун. Недоліком даних реєстрів є те, що вони не містять демографічних відомостей, оскільки люстраторів цікавили не мешканці, а тільки одиниці оподаткування – дими.

У дослідженні історії певного регіону провідне місце належить історико-демографічним проблемам. Джерела описово-статистичного характеру є надзвичайно важливими при дослідженні чисельності населення, національного складу та соціальної структури. Серед таких джерел варто виділити подимні реєстри, люстрації, ревізії маєтків та інвентарі. Ці джерела є цінними при дослідженні історико-демографічного аспекту, оскільки містять відомості щодо кількості оподаткованого населення та їх повинності, форми та розміри податків, про соціальну структуру населення. Також у них міститься інформація про професійну структуру населення, про стан і розвиток господарських об'єктів тощо.

Варто наголосити, що в зв'язку з відсутністю зведених статистичних матеріалів для вивчення соціально-економічного розвитку українських земель у XVIII ст., першочерговими для використання дослідниками є інвентарні описи приватних маєтків. Статистика даного періоду не відзначалася точністю, тому інвентарні дані подавалися лише наближені до дійсності.

Необхідно також зазначити, що огляд демографічного розвитку міст Волині, як і всієї Правобережної України в цілому, ускладнюється відсутністю визначеного коефіцієнту заселення диму. Крім того, на обмеженість підрахунків впливає і той факт, що власники маєтків і органи державної влади

не зазначали всіх жителів господарства (осіб обох статей, дорослих та малих), а як правило, вказувався лише господар, будинок якого підлягав оподаткуванню.

Історичні пошуки обрахунку коефіцієнта диму привели до різних трактувань та концепцій. М. Ф. Владимирський-Буданов визначав середню чисельність жителів диму в 5 осіб. М. Г. Крикун наголошує, що на Волині у XVIII ст. мешкало 6,5 – 7 осіб в одному в димі. Ще більшу кількість мешканців диму, 10 – 11 осіб подає І. О. Ворончук. Потрібно враховувати і той факт, що в одному димі могло мешкати кілька родин. О. Баранович вважав, що мінімальне число членів однієї родини становило 6 осіб, оскільки при меншій кількості важко було б отримати приріст населення. О. Компан також вважала число родини в 6 осіб цілком прийнятним.⁶⁷ В даній праці, ми використовуватимемо коефіцієнт одного диму в 6,5 осіб, який є найбільш вірогідним і який давав можливість мінімального приросту населення.

Для того, щоб скласти уявлення про населення міст, його роль і питому вагу в житті всього суспільства, необхідно насамперед з'ясувати якою була кількість міст і міських жителів на Волині у досліджуваній період.

Міщанство Волині було однією з найчисленніших верств населення поступаючись лише селянству. У XVIII ст. в регіоні переважали приватновласницькі міста – 91%, державні – 4,5% та духовні – 4,5%. Станом на 1775 рік М. Крикун за даними тарифу димів скарбової комісії нараховує 125765 димів, з яких 23417 були міськими.⁶⁸ Використовуючи загальноприйнятий істориками коефіцієнт в 6,5 осіб на дим отримуємо 152210 міщани, які проживали в 110 містах. За кількістю мешканців найбільшими наприкінці XVIII ст. були: Дубно (6 535 осіб), Старокостянтинів (4 581), Заслав (4 566), Острог (4 098 осіб), Любар (4 556), Корець (4 706), Полонне (4 954 особи).⁶⁹ Постійні війни, епідемії, пожежі та інші лихоліття внесли свої корективи в демографічну ситуацію. Так, напередодні Хмельниччини, у 1629 р. кількість міського

⁶⁷ Борилюк Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. Вип. 14. С. 62.

⁶⁸ Крикун М. Воеводства Правобережної України в XVI – XVIII ст. Статті і матеріали. Львів 2012. с.702 С.419.

⁶⁹ Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок волинської губернії наприкінці XVIII століття. *Альманах соціальної історії*. Випуск 10. С. 102.

населення Волині становило 288184 особи.⁷⁰ Буремні події другої половини XVII – першої половини XVIII ст. призвели до зменшення міщан Волині практично вдвічі.

Інвентарі, як про це вказувалося вже вище, є важливим джерелом для вивчення різних аспектів історії приватновласницьких міст Волині XVIII ст. Інвентарні описи склалися з метою реєстрації нерухомості магнатів і містили відомості про фортечні споруди, їхнє озброєння, про стан торгівлі, ремесла, про збір податей з міщан і тощо. Головними обставинами, через які створювалися інвентарі були: продаж маєтностей, зміна власника міст, судові суперечки, оренди чи застави.

На основі інвентарних описів можемо отримати відомості про заселення краю в досліджуваний період. Так, початок XVIII ст. характеризується значним занепадом міст на Волині. Причини такої нестабільності були спричинені військовими подіями середини XVII ст., а також перебігом Північної війни, як наслідок відбувається занепад соціально-економічного життя, руйнування господарства, скорочення кількості населення, посилюється експлуатація населення з боку шляхетської верхівки. Більшість міщан-християн займаються сільським господарством. Вони відрізнялися від сільського населення лише тим, що головною їх повинністю був чинш, а не панщина, тобто податок сплачувався грошовий, в той час як в селян - відробітковий.

Значного занепаду зазнає місто Олика, на це вказують демографічні дані, згідно з якими, перед Хмельниччиною в місті нараховувалося 675 димів з населенням до 3500 осіб. На початку XVIII ст. населення міста складає лише 1073 мешканці. На значне запустіння вказує і те, що станом на 1718 р. в Олиці налічувалось 90 незабудованих ділянок.⁷¹

⁷⁰ Ворончук І. О. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія / І. О. Ворончук . Київ. 2012. с. 712 с. 439.

⁷¹ Терський С. Олика. Історичний нарис. *Серія «Літописні міста Волині»*. Львів. 2001. Вип. 1.

У 1775 р. в місті Лабуні існувало 532 домогосподарства, а інвентар 1788 р. фіксує 448 дими, де проживало 2773 особи. Відомо також, що християнська громада Лабуня становила 73,4%, а юдейська 26,6%.⁷²

Також, свідченням занепаду міст Волині є інвентарні описи міста Острога 1708 та 1724 рр., які фіксують 188 порожніх димів і пляців, тобто житлових приміщень. Щодо руйнувань, завданих місту і частині волості в даний період, то інвентар 1708 р. зазначає: «за валом від Межиріча фільварок був, який Москва спалила».

При описі осілих будинків в містах, все населення поділяється на три категорії: «доми християнські», «доми жидівські», «доми вільні». Інвентар Острога 1708 р. фіксує 193 будинки, з яких 167 були християнськими і жидівськими, 9 вільних димів та 17 шляхетських дворів. Інвентар Острога 1724р., фіксує 214 заселених димів, що свідчить про певне зростання кількості населення.⁷³ Проте, наведені дані не відображають точних даних щодо населення Острога, оскільки в останньому документі не зазначено точної кількості шляхетських дворів і підданих при них (за приблизними підрахунками їх було більше 10). Інвентар 1708 р., наводить ще ряд даних стосовно міської забудови, що потребують додаткового уточнення. Тут йдеться про кількість димів та пляців, що належали до юрисдикції костелу та межиріцьких францисканців, про міські будинки, що належали власникам ординатської частини міста, але знаходились на іншій половині Острога. В інвентарях також згадуються вдови, котрі після смерті своїх чоловіків стали хазяйнувати в господарстві. На 1708 р. в місті таких жінок налічувалось 15.⁷⁴ Використовуючи коефіцієнт в 6 осіб, можемо визначити приблизну кількість мешканців Острога в першій половині XVIII ст., яка становила від 1158 до 1400 осіб. Для порівняння, за даними О. Барановича чисельність населення Острога

⁷² Близняк М. Місто Лабунь за інвентарем 1788 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Т. 37: До 75-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 55 – 56.

⁷³ Державний історико-культурний заповідник м. Острога. Відділ фондів. № КН 23871 / III-Д 9250. Також див. *Osiedłość miasta Ostroga anno 1708* / Wyd. J. Nowicki *Rocznik Wołyński*. Równe, 1938. Т. VII. S. 179 – 228.

⁷⁴ Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог. 2008. Вип. 13. С. 346.

перед Хмельниччиною становила 10000 жителів. В Острозі було 765 димів станом на 1788 р. з кількістю жителів 4600 осіб.⁷⁵

На основі інвентарних даних можемо визначити чисельність населення міст Шепетівки та Славути. В 1740 році в Шепетівці нараховувалось 171 «християнський» будинок (дим) і 25 димів євреїв. Застосувавши попередній коефіцієнт диму, можна визначити населення міста в 1170 – 1190 жителів.⁷⁶

Ще більше свідчень подається в інвентарному описі Шепетівського ключа за 1764-1765 рр. Згідно даного інвентаря, в м. Шепетівці нараховувався 241 дим, 56 з яких належали євреям, в м. Славути – 102 дими. Станом на 1765 рік в місті Шепетівці проживало близько 1450 мешканців, 336 становили євреї. В місті Славути на це й ж період нараховувалося приблизно 612 мешканців.⁷⁷

У інвентарних описах Шепетівського ключа 70-80-их рр. XVIII ст. число димів в Шепетівці коливалось від 241 до 252. Отже, знаючи точну кількість димів у Шепетівському ключі можна встановити, що в другій половині XVIII ст. в Шепетівці мешкало від 1450 до 1500 жителів; в Славути – від 650 до 750.⁷⁸

Відомо що у Луцьку в 1775 році знаходилося 597 димів. Люстрація 1789 р. фіксує у місті наявність 466 будинків. Таким чином, застосувавши визначений коефіцієнт, можна припустити, що в даний період у Луцьку проживало близько 3029 міщан. Проте, наведені дані не є абсолютно точними, оскільки в люстрації немає фактів про порожні пляци. Варто також сказати, що 5 вересня 1781 р., в місті була велика пожежа, внаслідок якої, за окремими підрахунками згоріло 454 будинки, дві кафедри і декілька святинь. Люстратори вказують що ціле місто згоріло за кілька годин, а вогонь поширився з будинку одного єврея. Розглядаючи причину даної катастрофи, Т. Стецький вказує на «перенаселені цього міста єврейством».⁷⁹

⁷⁵ Там же. С. 346.

⁷⁶ Борилюк Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. Острог. 2009. Вип. 14. С. 63.

⁷⁷ Борилюк Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. Острог. 2009. Вип. 14. С. 62.

⁷⁸ Борилюк Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. Острог. 2009. Вип. 14. С. 63.

⁷⁹ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог. 2022. Вип. 33. С. 58.

Інвентарний опис міста Шумська, що знаходилося в Кременецькому повіті, вказує про наявність 86 домогосподарств у даному осередку станом на 1760 р., з яких 59 належали християнам, а 27 – юдеям. Таким чином, можемо встановити приблизно кількість міських мешканців в 559 осіб. У 1775 р. у місті вже зафіксовано 192 дими, а кількість міщан становить приблизно 1248 людей. Така динаміка в демографічній ситуації міста пояснюється декількома чинниками. Перш за все, це позитивний вплив магната, який призвів до прогресу даного урбаністичного осередку у другій половині XVIII ст. Також, варто відзначити й економічний фактор. Місто знаходився на важливому торговельному трактаті, котрий розпочинався від Кам'янця-Подільського і проходив через Шумськ, Дубно, Луцьк, Торчин і прямував до Любліна, Варшави, Гданська. Окрім того, знаходимо місто Шумськ в переліку головних ярмарків Речі Посполитої за 1776-1788 рр.⁸⁰

У 1788 р. найбільш населеним було місто Дубно, де знаходилося 1127 димів, за ним іде Заслав – 844, Полонне – 813, Любар - 805, Острог – 705, Костянтинів – 672. Королівські – Кременець 607 димів, столичний Луцьк – 597 димів, Олика – 594. Від 550 до 500 димів мають міста: Рівне, Лабунь, Степань, повітовий Володимир. Ковель – 407 димів, Ляхівці – 400, Горохів – 367, Вишнівець – 356. Від 350 до 300 димів знаходимо в Олексинці, Кузьміні, Турійську. Ще менше, 300 – 250 димів мають міста Волочиськ, Базалія, Ямпіль, Клевань, Красилів, Чорторийськ, Корець, Судилків, Торчин. Решта населених пунктів належать до категорії містечок і мають кількість димів нижче 250, як наприклад Звягель, Устилуг. Радзивилів – менше 150 димів.⁸¹ Маючи коефіцієнт заселеності диму, можемо визначити приблизну кількість мешканців в вищенаведених містах. **(Додаток 2)**

⁸⁰ Близняк М. Місто Шумськ у комплексі волинських маєтків князів Радзивилів другої половини XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог. 2021. Вип. 32. С. 65-66.

⁸¹ Krz. J. *Wołyń. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1880-1914. T. XIII. S. 931

Досліджуючи історико-демографічні проблеми, провідне місце займає питання соціальної структури міщан. Протягом XVII - XVIII ст. в волинських містах та містечках виокремились три різні соціальні групи населення.

Першу групу складала міська верхівка або патриціат. До міської верхівки належала найбільш заможна частина населення, яку складали переважно польські та єврейські родини. В руках поляків знаходилося міське управління, вони розпоряджались міським бюджетом. Серед єврейського населення спостерігалася значна кількість орендарів господарських об'єктів міст.

До другої групи належало міське поспільство, основну масу якого становили ремісники, торговці, майстри, а також населення середнього достатку. Представники даної групи не входили до складу міських урядів, тому не користувалися такими правами як міська верхівка.

Третю групу становили міські низи або плебейство, безправна і найбідніша маса населення. Сюди належали дрібні торговці, підмайстри, наймити, слуги.⁸² Інвентар Острога 1724 р. фіксує наявність в місті вулиці «Старецької», де проживало 6 старців, яких названо «убогими жебраками».⁸³ Також до третьої групи належали такі категорії населення як халупники й коморники, зокрема, в 1740 р. в м. Шепетівці мешкало 3-4% коморників.⁸⁴

Не можливо провести чітку межу між даними групами населення, оскільки постійно відбувалося проникнення представників однієї групи в іншу. Поділ соціальної структури міщан на три групи не є вичерпним, так як не враховувалися ті групи населення, які не підлягали міській владі: духовенство та шляхта, вони хоч і не становили великого відсотку в міському середовищі, але були однією складовою загальної структури соціуму в краї.

Про високу роль церкви та духовенство говорить той факт, що церква не підлягала світській владі, духовенство користувалось рядом пільг та привілеїв. Також в церковне землеволодіння передавалися великі земельні угіддя, або ж,

⁸² Компан О. С. Міста України у другій половині XVII ст. Київ: Вид. АН УРСР. 1963. С. 83.

⁸³ Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог. 2008. Вип. 13. С. 350.

⁸⁴ Борилук Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. Острог. 2009. Вип. 14. С. 64.

цілі села. Зобов'язанням залежного населення було виконання повинностей на користь церкви. Крім того, самі власники поселень часто забезпечували духовенство продуктами харчування, грошми тощо. Так, в острозьких інвентарях початку XVIII ст. маємо дані про землі надані на церкви та монастирі. А саме: «поля, ґрунти та сіножаті» Миколаївської церкви. Також зазначається, що межирицькі францисканці привласнили 15 димів в Острозі, а настоятель католицького костелу підпорядкував собі 40 димів і пляців.⁸⁵ В Старокостянтиніві у власності домініканського монастиря перебувало 69 господарств залежних селян. Для посилення католицизму Януш Сангушко будує в місті капуцинський монастир. У 1758 р. їм вже належали 7 залежних господарств. В 1760 р. капуцини щомісячно отримували від свого поміщика 100 злотих «на рибу», 688 корців* жита, 184 корці пшениці, 288 корців ячменю, 1200 корців вівса, 368 корців гречки, 52 корці пшона, 52 корці гороху, 28 бочок солі. Також О. Баранович зазначає, що церква східного обряду в Старокостянтиніві була переведена в унію, духовенство володіло великими земельними ділянками: полями, сінокосами, хуторами. Дохід унійної церкви був не меншим за дохід панських службовців вищого розряду.⁸⁶

Згідно інвентаря м. Шепетівки за 1740 р., в місті мешкало 7 шляхетських родин, серед яких Завадські, Домбровські, Солудські мали слуг і наймитів, а також нерухоме майно: «винниці, стодоли, комори...». Інші 4 родини, зараховані до шляхетського стану були менш заможними й сплачували податок на рівні з міським населенням. Загальна частка шляхетських родин становила близько 6% від загальної кількості жителів. Інвентарний опис за 1764-1765 рр. в м. Шепетівці нараховує вже 18 шляхетських родин, а в м. Славути – 4, які становили відповідно 7,5 % та 4% від загального числа мешканців.⁸⁷ Наприкінці XVIII ст. української шляхти вже не було, оскільки вона або

⁸⁵ Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог. 2008. Вип. 13. С. 350.

* в метрологічній термінології Речі Посполитої слово «корець» вживалося на означення одиниці виміру сипких тіл і речовин, згідно з Конституцією 1565 року корець дорівнював 36 гранцям, що в свою чергу дорівнювало 144 літрам.

⁸⁶ Баранович О. Упадок городов Речи Посполитой. *Вопросы истории*. 1947. С. 40.

⁸⁷ Борилук Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. Острог. 2009. Вип. 14. С.64.

показачилася і перейшла на Лівобережну Україну, або окатоличилась і втратила свою національну ідентичність. Перехід з уніатства в католицизм були характерними явищами тієї і попередньої доби.

Досліджуючи питання національного складу, варто зазначити що Волинь була багатонаціональним регіоном. В містах проживали не лише українці, а й поляки, євреї, татари, турки, угорці, литовці, молдавани, цигани, вірмени, караїми. Тому наведемо характеристику представників різних національностей, так як вони безпосередньо впливали на соціально-економічну історію регіону. Проте, вивчення етнічної та соціальної структури населення Волинського воєводства досить ускладнене через брак вірогідних статистичних джерел.

Складно визначити точну кількість українців в містах Волині станом на XVIII ст. Однією з причин є те, що укладачі інвентарів не проводили поділ населення на українців чи поляків, а вказували лише про наявність в місті «димів християнських», з яких податок сплачували «християни». Так, 1708 р. городяни Острога сплачували податок розміром в 800 злотих, з яких 300 злотих припадало на християнське населення. 1724 р. сума податку знижується до 200 злотих в зв'язку з підвищенням плати єврейському населенню.⁸⁸ З'ясувати це питання не вийде розглядаючи конфесійну приналежність міщан, оскільки релігійна ознака не завжди свідчила про приналежність до відповідної етнічної групи. Єдиним можливим засобом визначити національну приналежність були імена та прізвища. Українське населення в інвентарних описах міст Волині представлене традиційними іменами: Василь, Данило, Іван, Кирило, Кузьма, Лук'ян, Назар, Остап, Федір, Петро; прізвища: Бойко, Нестеренко, Мазур та інші. Про поляків говорять імена: Міхал, Томаш, Ян, Ярош, Теодор, Якуб, Стефан, Казимерж.⁸⁹ Проте, досить часто українські імена записувалися на польський лад, тому цей метод визначення національності населення не відображатиме повної реальності. Не зважаючи на це, частка українського міщанства становила більшість, так як головним джерелом формування

⁸⁸ Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. Острог. 2009. Вип. 14. 2009. С.77.

⁸⁹ Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог. 2008. Вип. 13. С. 348.

міського населення було українське селянство, отже, головну масу міщан становили українці.⁹⁰ Першість українцям в міському житті вдалося отримати внаслідок війни Б. Хмельницького 1648-1657 р. коли більшість поляків та євреїв покинули свої житла або піддалися фізичному знищенню. Проте, вже у другій половині XVIII ст. ситуація знову змінюється, і досить часто не на користь українців.

Важливе місце в міському соціумі Волині займали єврейські кагали. А. Перковський стверджував, що осередками колонізації були міста та містечка (Дубно, Луцьк, Острог, Олика, Старокостянтинів, Шепетівка), оскільки там єврейські кагали отримували підтримку польських магнатів і займалися торгівлею, промислами та орендою. В Речі Посполитій євреї користувалися рядом привілеїв, а саме: звільнялися від сплати загальнодержавних податків, натомість платили поголовне на вигідніших умовах; не підлягали владі судів, а користувалися кагальними судами. З XVIII ст. їх чисельність постійно зростає у зв'язку з збільшенням товарно-грошових відносин. М. Близняк зазначає, що в Дубні кількість єврейського населення збільшується до 50 %, в Славуті станом на 1701 р. немає даних щодо єврейських димів в місті, проте в 1773 р. євреї вже становлять 42,5 % від загальної кількості населення.⁹¹ Однією з причин високої концентрації єврейського населення на Волині було наявність великої кількості ярмарків та щорічних торгів з величезною кількістю купців. В Острозі євреї ще у XIV ст. за князя Данила Острозького утворили свою общину. У XV ст. збудували в місті синагогу та школу равинів. На 1708 р. інвентар нараховує 109 єврейських димів з 167, з яких збирався податок у розмірі 500 злотих. Крім того в Острозі проживали головний суддя, равин, кагаловий писар. Інвентар 1724 р. фіксує в місті 127 димів з єврейським населенням з 214 загальної кількості, а сума податку зростає до 600 злотих. Чисельність євреїв в Острозі залишалася досить високою і в другій половині XVIII ст. Перепис єврейського населення

⁹⁰ Компан О. С. Міста України у другій половині XVII ст. Київ: Вид. АН УРСР. 1963. С.98.

⁹¹ Близняк М. Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. *Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 квітня 2018 р.)* / Відп. за вип. В. В. Кривошеїн. Дніпро: 2018. С. 141.

Речі Посполитої 1765 р. фіксує у місті 415 будинків і 1777 мешканців.⁹² Великою була юдейська громада в місті Старокостянтинів, це пов'язано з тим, що в цьому місті зосереджувалась велика кількість товарів, які йшли з Литви в Румунію, Туреччину, а також, сюди звозилися різні товари для розповсюдження по Литві. О. Баранович нараховує 323 єврейські родини в місті у 1769 р. і повідомляє, що третина займалася торгівлею, про що свідчить наявність в місті 100 торгових приміщень, у 1797 р. цей показник зростає до 160 приміщень, а кагал збільшується до 468 родин.⁹³ Велика кількість євреїв була зайнятою в ремісничому виробництві. Умови роботи і життя ремісників були досить важкими, тому більшість християнського населення перейшло до землеробства, єврейське ж населення не допускалося до землеробства. Інвентарі міст Волині фіксують наявність таких єврейських імен: Авраам, Арон, Габріель, Давид, Ілько, Йозеф, Йось, Лейба, Мошко, Фішко, Шимон, Юда, Якуб, Янкель, що значно спрощує їх підрахунок.

Польська влада з метою оподаткування проводила перепис єврейського населення. Відомо, що польські та литовські євреї сплатили податок в 105000 злотих в 1661 р., а в 1717 р. цей податок зріс ще на 5000 злотих(110000). З 1717 по 1764 рр. ця цифра не збільшується, це пояснюється тим, що в цей період шляхта зацікавлена більше в політичній боротьбі, ніж участю в управлінні країною. В 1764 р. було утворено скарбову економічну комісію, обов'язком якої було вивчення держави в економічному аспекті. Окрім того, ще одним з обов'язків даної комісії було проводити збір поголового з євреїв.⁹⁴ Таким чином, користуючись даними скарбової комісії 1764 – 1791 рр., можемо встановити чисельність юдейського населення у Волинському воєводстві в межах Луцького, Володимирського і Кременецького повітах.

⁹² Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог. 2008. Вип. 13. С. 348.

⁹³ Баранович О. Упадок городов Речи Посполитой. *Вопросы истории*. 1947. С. 38.

⁹⁴ Каманин И. Статистические данные о евреях в Юго-Западном крае во второй половине прошлого века (1765 – 1791 г.). Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волыньском генерал-губернаторе. — Киев, 1890. — Ч. 5, Т. 2 (Вып. 1): *Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг.* С. 6-7.

Згідно даних за 1765 р. на Волині існувало 64 міста, 52 містечка і 2113 сіл, з загальною кількістю єврейського населення в 51736 осіб. На міста припадало 28128 осіб, на містечка – 6173, на села – 14435. В Луцькому повіті число міських поселень становило - 51 з кількістю юдейського населення становила 19666 осіб. Найбільш заселеними євреями містами були: Дубно (2005 осіб), Острог (1777), Луцьк (1116), Степань (910), Рівне (881), Горохів (752), Межиріч-Корецький (706), Корець (651), Берестечко (632), Клевань (598), Олика (481), Звягель (400), Аннополь (385), Тучин (376), Торчин (356), Варковичі (322). У Володимирському повіті в цей період зафіксовано 4 міста, 12 містечок і 305 сіл, з загальною кількістю єврейського населення в 7426 осіб. В містах – 2414, містечках – 2573, селах – 2433. Найбільш населеними були міста: Володимир (1327 осіб), Ковель (825), Локачі (679), Турійськ (504), Несухойжі (346). В Кременецькому повіті джерела вказують на наявність 46 міст, 3 містечок, дані щодо сіл – відсутні. Загалом євреїв у даному повіті нараховувалося – 20993 особи, з них у містах мешкали – 15356, в містечках – 291, в селах – 5346. Найбільш населені міста юдейським населенням: Старий Заслав (2047 осіб), Старокостянтинів (1319), Новий Заслав (760), Кременець (649), Збараж (610), Ляхівці (589), Полонне (581).⁹⁵

Переписи євреїв Волинського воєводства за 1775 рік збереглися не повністю. Так, маємо лише окремі відомості про Кременецький повіт. Згідно даних, у цей період в повіті нараховувалося 25 міст, 1 містечко і 331 село, з загальною кількістю євреїв – 7046 осіб. В містах проживало 5232 юдеї, в містечку -5, в селах – 1809.⁹⁶

Дані за 1778 рік також не повні, тут містяться дані про євреїв лише щодо Луцького повіту. Так, у згаданому регіоні нараховувалося 26 міст, 26 містечок і 860 сіл, з загальною кількістю єврейського населення – 11327 осіб. В містах мешкало 7201 особа, в містечках – 697, в селах – 3429. Зменшення євреїв

⁹⁵ Каманин И. Статистические данные о евреях в Юго-Западном крае во второй половине прошлого века (1765 – 1791 г.). Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волыньском генерал-губернаторе. — Киев, 1890. — Ч. 5, Т. 2 (Вып. 1): *Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг.* С. 24-29.

⁹⁶ Там же. С. 72.

відзначається у всіх містах Луцького повіту, виключенням слугує Мізоч, в якому кількість євреїв збільшується на 125%.⁹⁷

Дані перепису 1784 р. і наступних років характеризуються відсутністю даних щодо Кременецького повіту. У 1784 р. в Луцькому і Володимирському повіті нараховувалося 51 місто, 11 містечок і 1140 сільських поселень. Загальна кількість євреїв становила – 16759 осіб, з них 11087 мешкали в містах, 418 – в містечках і 5244 – в селах. В Луцькому повіті знаходилося 42 міста, 4 містечка і 827 сіл. Загальна кількість євреїв становила 12877 осіб, з них в містах мешкало 9043 особи, 93 – в містечках, 3741 – в селах.⁹⁸ У Володимирському повіті знаходилося відповідно 9 міст, 7 містечок і 313 сіл. Всіх євреїв нараховувалося 3882 душі, з них 2054 проживали в містах, 325 – в містечках і 1503 - в селах.⁹⁹

Перепис 1787 р. фіксує 39 міст, 2 містечка і 707 сіл в Луцькому повіті. В цей період в містах проживало – 11602 особи, в містечках – 98, в селах - 3842.¹⁰⁰ 15 міст, 1 містечко і 319 сіл нараховувалося у Володимирському повіті станом на 1787 р. Загальна кількість євреїв 4184 особи, на міста припадало – 2872, на містечка – 6, на села – 1306.¹⁰¹

Дані за 1790 р. стосуються лише Володимирського повіту. В цей час зафіксовано 14 міст, 1 містечко і 354 села. Усього в повіті проживало 5617 євреїв, з них 3096 – в містах, 15 – в містечках, 2506 – в селах.¹⁰² (Додаток 3)

Татари були однією з етнічних груп, які населяли Волинь. Згідно з дослідженням О. Савченка на Правобережній Україні відомо близько 70 татарських поселень, з яких на Волині найвідомішими були в Острозі, Старокостянтиніві, Ювківцях, Полонному, Межиріччі, Луцьку, Дубно, (всього близько 23 общин). Татари на Правобережжі з'являлися як полонені, так і добровільно, втікаючи від переслідувань та політичних репресій. Вище

⁹⁷ Там же. С. 90.

⁹⁸ Там же. С. 121.

⁹⁹ Там же. С. 125.

¹⁰⁰ Там же. С. 159.

¹⁰¹ Каманин И. Статистические данные о евреях в Юго-Западном крае во второй половине прошлого века (1765 – 1791 г.). Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волинском генерал-губернаторе. Киев, 1890. Ч. 5. Т. 2 (Вып. 1): *Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг.* С. 163.

¹⁰² Там же. С. 195.

зазначений дослідник виділив такі групи татар як «татари господарські» (великокнязівські і королівські татари, які служили у коронних хоругвах, очолювали власні загони, мали слуг і клієнтів), «татари-козаки» (особисто вільні татари на військовій службі, які формували загони «господарських татар» або гарнізони при замках, за що отримували платню чи дрібний наділ землі) та «приватні татари» (особисто залежні татари, які мешкали у володіннях магнатів і шляхти, служили в приватних арміях)¹⁰³. Така диференціація не була сталою, в зв'язку з частим переходом представників однієї групи в іншу. Існування приватних армій в Речі Посполитій було одним з факторів татарського оселення на даних теренах. Головним заняттям було охорона магнатів, їхніх маєтків та володінь. З XVII ст. Острозькі, Вишневецькі, Корецькі, Заславські активно залучають татар до своїх військ. З початком політики осадження, в волинських містах з'являються етнімічні назви, які вказують на проживання тут татарських общин: «Татарська вежа», «Татарська слобода», «Татарська вулиця», «Татарська брама», «Татарське кладовище», «Татарська гора», «Татарський брід», тощо. Дані назви фіксуються в Острозі, Ювківцях, Старокостянтинові, Луцьку.¹⁰⁴ Одним з найвідоміших місць проживання татар було місто Острог. Ще на початку XVII ст. в Острозі налічувалося близько 50 татарських сімей, проте станом на XVIII ст. не відомо про точну їх кількість. М. Близняк досліджуючи інвентар Острога 1728 р. зазначив що татари збільшують свої міські володіння у першій третині XVIII ст. «пустий ґрунт єврея Косона «татари привласнили і підданих двох осадили: одного коваля, а іншого – шевця, а ті, в свою чергу, привласнили собі за річкою Вілією сіножаті на 10 ґрунтів». Урочище Хизники, де раніше острожани мали власність, маршалок великий коронний, староста сандомирський, Олександр Домінік Любомирський (1693 – 1720), який володів ординатською частиною Острожчини з 1709 р., надав татарам, де інвентар зафіксував 12 пляців».¹⁰⁵

¹⁰³ Савченко О. «Приватні татари» на українських землях в складі речі посполитої в кін. XVI–XVIII ст. *Науковий вісник Національного музею історії України*. Київ. 2018. Вип. 3. 2018. С. 257.

¹⁰⁴ Савченко О. Українсько-татарські політичні взаємини та соціальні комунікації у XVI – на початку XVIII ст.: дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук (доктора філософії): 07.00.01. Київ. 2019. 272 с.

¹⁰⁵ Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія»*. Серія "Історичні науки". Острог, 2017. Вип. 26. С. 9.

Свідченням татарської осілости в місті є вулиці Татарська та Татарська вежа (барбакан), а також залишки кладовища (мазуру), де останнє поховання датоване 20-ми роками ХХ ст. Одна з найбільших татарських общин Волині близько 500 років знаходилась в с. Ювківці (або Яківці, Острозького повіту), їх нащадки проживають там і сьогодні.¹⁰⁶ О. Баранович вказує на 10 татарських господарств в Старокостянтинові станом на 1758 р., які жили в місті на вулиці Татарській і несли військову службу.¹⁰⁷ Як і в Острозі, місцеві татари мали власне самоврядування. Порівняно з попередніми століттями можемо констатувати що у ХVІІІ ст. зменшується кількість татарського населення, яке ймовірно піддається асиміляції. М. Якубович пише що станом на 1800 рік на Волині відомо про 15 татар у м. Старокостянтинів (8 чоловіків та 7 жінок) і 75 татар в околицях Острога – 33 чоловіки та 42 жінки, в цілому на Волині проживало близько 90 представників татарської національності.¹⁰⁸

Ще однією етнічною групою, яка відіграла важливу роль в соціально-економічному житті Волині були вірмени. Станом на ХVІІІ ст. відомо про існування вірменських громад в Луцьку, Старокостянтинові, Кременці, Дубно, Володимирі. Наявність вірменської спільноти на Волині пов'язано з наданням містам Магдебурзького права, яке сприяло організації їх в національні громади, а також наявність судової та релігійної автономії. Хоча відомо що вірмен змушували до прийняття унії. Не менш важливим фактором було наявність великої кількості ярмарків у містах і поширенню товарно-грошових відносин. Основним заняттям вірмен була торгівля, яка активно велася в країні між містами Луцьком, Дубном, Кам'янцем-Подільським, Любліном, Краковом. В зовнішній торгівлі основним напрямком для вірмен був східний.¹⁰⁹ У торгівлі з Османською імперією обирали переважно вірмен, адже вони розумілися на кримськотатарській і турецькій мові, які були близькими до їх кипчацької. Цей

¹⁰⁶ Савченко О. Українсько-татарські політичні взаємини та соціальні комунікації у ХVІ – на початку ХVІІІ ст.: дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук (доктора філософії): 07.00.01. Київ, 2019. С. 72.

¹⁰⁷ Баранович О. Упадок городів Речі Посполитой. *Вопросы истории*. 1947. С. 39.

¹⁰⁸ Якубович М. Татарсько-Мусульманське населення Південно-Східної Волині ХVІ-ХХ століть: Історична ретроспектива. *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог, 2010. Випуск 2. С.191.

¹⁰⁹ Берковський В. Соціальна та етнічна структура торговців Волині в ХVІ – першій половині ХVІІ ст. *Історичні науки*. Том 22. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 355. с. 512.

факт, а також обізнаність в турецьких і татарських справах були одним з факторів, які сприяли використанню вірменського населення як перекладачів, посередників, радників, супроводжуючих або ж дипломатів.¹¹⁰ Друга половина XVIII ст. характеризується занепадом вірменських громад на Волині. Відомий український історик Я. Дашкевич наводить наступні дані щодо їх кількості: після 1794 р. вірмени покидають місто Дубно; в 1700 р. в Луцьку мешкало 11 вірменських родин, а станом на 1783 р. вказує що парафія вже не діяла.¹¹¹ У люстрації Луцька за 1789 р. згадується вірменська юридика (частина території міста, наділена Магдебурзьким правом), яка була забудована 14 дворами шляхти невірменського походження.¹¹² (Додаток 4)

Варто згадати і про караїмів, які за свідченнями О. Компан у XVIII ст. разом з вірменами і євреями посідали провідне місце в Луцьку. Караїмська громада у столиці воєводства з'явилася ще у XV ст. І була найчисельнішою. Привілеєм 1666 р. караїми звільнялися від сплати мита.¹¹³ Мешкали переважно на вулиці Караїмській, яка існувала ще до XX ст. Займалися в основному ремеслом і торгівлею, найбільших прибутків приносила торгівля з Туреччиною та Кримом.¹¹⁴ З люстрації Луцька 1789 р. відомо про наявність у місті щонайменше 6 будинків, 2 кам'яниць котрі належали караїмам. Окрім того, в документі згадується наявність караїмської школи та костелу. Загалом, у цьому році чинш який сплатили караїми становив 246 злотих.¹¹⁵

У XVIII ст. відбувається низка конфліктів в міському соціумі, що не є дивним зважаючи на проживання в містах представників багатьох національностей. Один з таких конфліктів трапився з міщанами Острога, у 1726 р., коли було побито євреїв учнями Острозького єзуїтського колегіуму. Роль поліцейських в даній ситуації відіграла татарська община міста на чолі з

¹¹⁰ Зотова Т. Вірменська громада в Кам'янці-Подільському XVI–XVII ст. *Київські історичні студії*. Київ. 2016. № 2. С. 120.

¹¹¹ Дашкевич Я. Р. Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць. Львів: Вид-во Логос, 2012. С. 213.

¹¹² Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог. 2022. Вип. 33. С. 71.

¹¹³ Компан О. С. Міста України у другій половині XVII ст. АН УРСР. 1963. с. 388. С. 102

¹¹⁴ Берковський В. Соціальна та етнічна структура торговців Волині в XVI – першій половині XVII ст. *Історичні науки*. Том 22. С. 355.

¹¹⁵ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог. 2022. Вип. 33. С. 65-74.

ротмістром Стефаном Халембеком, як наслідок загинув один із учнів.¹¹⁶ М. Бирук подає наступні свідчення, які були передумовою до вищезгаданої події: «Йдучи від костелу до конвікту (школи) студенти дорогою повибивали вікна у єврейських помешканнях, побили двох євреїв; іншого разу група студентів повибивала камінням усі вікна єврейських будинків на Красній Горі; стріляли вночі по вікнах тих будинків, де горіло світло; розбивали надгробки та нищили огорожу на єврейському цвинтарі. Інший випадок: двоє студентів, один – син пана Прилуського, інший – пана Ласковського, разом із своїм інспектором (старшим учнем, який наглядав за наукою менших) прийшли до однієї єврейки і хотіли начебто купити дві пари взуття. Не розплатившись відразу, вони попросили її занести взуття до школи. Коли «крамарка» принесла його та нагадала про гроші, студенти її побили та вигнали».¹¹⁷ Також відбуваються конфлікти і в середині кагалу, який був поділений 1731 р. рішенням Люблінського трибуналу.

Досить часто відбувалися конфлікти у зв'язку з грошовою заборгованістю. Так 1720 р. острозький міщанин Шимон скаржився на Мордуха Рябіновича і звинувачував його у невиплаті боргу.¹¹⁸ У 1716 році в місті Дубному магістрат засудив двох служниць-християнок до страти за перехід в юдаїзм. В Олиці євреям також заборонялося наймати служницями дівчат-християнок.¹¹⁹ Початок XVIII ст. також характеризується юдофобією і звинуваченням євреїв у ритуальних вбивствах. На Волині найбільшого розголосу набули справи в Заславлі та Полонному. В 1747 р. вийшла брошура «Присуд євреям, що вбили і катували Антонія з Заславля». В Полонному справа стосувалася вбивства дорослого парубка, що є нехарактерним, так як для жертви потрібен був малий хлопчик. Не зважаючи на те, що не було знайдено

¹¹⁶ Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2017. Вип. 26. С.7

¹¹⁷ Бирук. М. Становища єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія «Історичні науки»*. Випуск 17. 2011. с. 78.

¹¹⁸ Там же. С. 76.

¹¹⁹ АЮЗР. 1869. Ч. 5. Т. 1. С. 267.

вагомих доказів причетності євреїв, власник Полонного князь Йосип Любомирський виніс смертельний вирок кільком євреям та равину.¹²⁰

Отже, важливим джерелом вивчення питання про міське населення є документи описово-статистичного характеру (інвентарі, люстрації, подимні реєстри, ревізії маєтностей). У XVIII ст. на Волині нараховувалося близько 110 міст. За кількістю мешканців найбільшими у XVIII ст. були: Дубно, Старокостянтинів, Заслав, Острог, Любар, Корець, Полонне. Щодо соціальної структури міського населення, то в ході історичного розвитку тут виокремилися три соціальні групи: міська верхівка, міське поспільство та міські низи. Також до цього поділу можна додати такі соціальні стани як шляхта та духовенство. Волинь була багатонаціональним регіоном, тут проживали українці, поляки, євреї, турки, татари, вірмени, караїми, угорці, росіяни та представники інших народностей. Дослідження національного складу населення ускладнюється відсутністю точних даних. Частково з'ясувати дане питання можна за допомогою патронімів. Деяко простіша ситуація з єврейським населенням, перепис якого здійснювала польська влада з метою оподаткування. У XVIII ст. кількість юдеїв в містах постійно зростає, про що свідчить населення містечка Славути. Варто відзначити, що єврейське населення відіграло провідну роль у відродженні економічного життя на Волині.

¹²⁰ Хададова Ф. Справи про звинувачення євреїв Волині в ритуальних вбивствах наприкінці XVII – XVIII ст. *Євреї в Україні: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (20 березня 2009 р.), Житомир.* Житомир. 2009. С. 368-388.

Розділ 3. Розвиток ремесл, промислів та мануфактур.

Розвиток господарського життя у волинських містах визначався загальною ситуацією у Речі Посполитій, яка вступила у період занепаду. Рівень ремісничого виробництва значно знизився, а зростання ремесл відбувалося нерівномірно і не відповідало уже раніше досягнутому рівню. У XVIII ст. швидше розвивалися приватновласницькі міста й містечка – Дубно, Старокостянтинів, Олика, Корець, Славути, Троянів, Турійськ, Ковель.

Головними ремісничими центрами на Волині у даний період були Дубно, Острог, Старокостянтинів, Луцьк, Володимир. В середньому на одне містечко припадало 30 ремісників, хоча у багатьох поселеннях їх було менше 10 різних професій, які інколи об'єднувалися в один цех.¹²¹ Так, наприклад з інвентарних описів Острога за 1708 та 1724 рр., відомо про наявність близько 60 ремісників понад 40 спеціальностей. Отже, відомо про такі спеціальності як: кравець, цирульник, кушнір, коваль, швець, ткач, крамар, котляр (спеціаліст з виготовлення котлів), римар (уздяр), мечник, золотар, стельмах, сідляр, бондар, пивовар, цимбаліст, конвісар (спеціаліст по виготовленні речей з олова), доктор, аптекар, панчішник, маляр, різник, скляр, інтролігатор (палітурник), дорожник, гончар, гарбар (кожум'яка), глинник, трубач, тесляр, гребінник (спеціаліст з виготовлення гребенів для прядива), солодовник, пекар, мельник, свічник, муляр, гаптяр (виробництво одягу), шаповал, слюсар, тертичник (майстер по дереву), фурман, богомаз (іконописець). Для порівняння, у луцькому гродському суді за 1635 р. є вказівка на наявність 551 ремісника 36 спеціальностей. Найбільше у місті було шевців, кравців, ткачів, ковалів та різників.¹²² Зустрічались міщани, імена яких пов'язані з такими професіями як рибак, звонар, дорожник, трубач, скрипаль, цимбаліст та ін.¹²³

¹²¹ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997 р. С. 81 – 82.

¹²² Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія». 2008. Вип. 13. С. 350 – 351.

¹²³ Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси. Острог: Острозька академія, 1998. С. 18.

Пилип Клименко досліджуючи фінансовий устрій міста Дубно приділяє увагу й ремісничій діяльності. На основі записів з книг прибутків і видатків можемо з'ясувати що в період з 1726 – 1727, 1734, 1735 рр. в місті існували цехи шевців, ткачів, кушнірів, ковалів, різників, музикантів та столярів.¹²⁴

З люстрації Володимира 1765 р., довідуємося що в місті існували цехи: кушнірський, кравецький, пекарський, шевський, різницький, ковельський. Окрім того, у Володимирі існували представники й інших спеціальностей: слюсарі, шабельники, лучники, столярі, шкатульники, стельмахи, мулярі, годинникарі, конвісари (ремісник, який відливає вироби з олова), людвісари (ремісник, який займається відливанням виробів з мідних сплавів), дзвонарі. Проте їх кількість була незначна, саме тому їм наказано приєднатися до ковальського цеху. Варто відзначити, що цех був також військовою організацією, що брала участь в охороні й обороні міста і виступала окремою бойовою одиницею міського ополчення. Так, у Володимирі, кушнірський цех відповідно до привілею повинен мати зброю та амуніцію. Кравецький цех зобов'язаний мати для оборони міста 1 гармату, 8 рушниць, хоругви, барабан і порох наготові. Шевському цеху наказано купити зброю для оборони міста. Ковельський цех повинен мати гармату, порох та олово.¹²⁵

В досліджуваний період в містечку Любар можемо простежити такі професії: різники, гарбарі та чинбарі, солодовники, броварі, кушніри, пекарі, крамарі, воскобійники, шинкарі, корчмарі, лихварі, фурмани (перевізники), які здійснювали транспортні перевезення для окремих купців, а також робили це для потреб міста.¹²⁶

XVIII ст. на Волині характеризується повільним розвитком цехового ремесла. Відбувається послаблення цехового виробництва. Олексій Баранович вказує що в 1742 р. в Володимирі було 12 цехів, проте всі вони були настільки

¹²⁴ Клименко Ф. Из истории финансового строя города Дубно (конец XVII – начало XVIII вв.). *Юбилейный сборник историко-этнографического кружка при университете св. Владимира*. Киев. 1914. С. 285.

¹²⁵ Krz. J. Włodzimierz. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1895. T. XIV. S. 172.

¹²⁶ Близняк М.Б. Регламентация економічної діяльності єврейської громади у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Universum Historiae et Archeologiae=The Universe of History and Archeology=Універсум історії та археології (Дніпро)*. 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 78.

малочисельні, що загальне зібрання могло відбутися лише тоді, коли цехи зібралися б всі разом; в Луцьку 20 цехів об'єдналися в 4; в 1782 р. в Володимирі всі цехи розпалися. Відбувається занепад цехового ремесла і в Старокостянтинові. В 1758 р. тут було 12 цехів: кушнірів, шевців, шорників(спеціалісти по виготовлені кінної упряжі), ткачів, канатників, ковалів, слюсарів, столярів, бондарів, стельмахів, гончарів, м'ясників. В інвентарях наступних років вже не зустрічаються цехи стельмахів, столярів і бондарів. Потім завмирають цехи канатників, шорників, слюсарів.¹²⁷

Василь Тхор досліджуючи люстрації 1765 і 1789 рр. підтверджує існування в місті Луцьку кравецького, кушнірського, ковальського, різницького, шевського, малярським та рибальського цехів.¹²⁸

Про ремісниче виробництво в місті Олика можемо довідатися з актових книг, куди вносилися записи про присягу на цехмістрство. В Олиці в 1728 р. присягали цехмістри і старші «братці» цехів ковальського, кравецького, пивоварського, шевського, кушнірського, пекарського та різницького, з якого пізніше виділився оліярський цех. У присязі 1732 р. згадується також полотенний цех.¹²⁹

З другої половини XVIII ст. активно починає розвиватися містечко Мізоч, чому сприяла та обставина, що Юзеф Дунін-Карвицький перетворює цей населений пункт на свою резиденцію. Локаційний привілей 1761 р. надавав право ремісникам і купцям різного фаху селитися в місті. Внаслідок цього, 1763 р. Ю. Дунін-Кравицький видає документ під назвою «Статут цеху Мізоча».¹³⁰ Поява документу пов'язана з тим що у 1750-1770-х рр. швидкими темпами розвивається Мізоч, який перетворюється на один з провідних ремісничих осередків на Волині. Окрім того, виникла потреба регулювати внутрішні суперечки між ремісниками, протидіяти конкуренції між місцевими та

¹²⁷ Баранович О. Упадок городов Речи Посполитой. *Вопросы истории*. 1947. С. 35-36.

¹²⁸ Тхор В. І. Соціально-економічний розвиток Луцька у другій половині XVII–XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині: (тези доп. та повідомл. Волин. регіон. іст.-краєзн. конф.)*. Луцьк. 1985. С. 205.

¹²⁹ Тхор В. І. Актові книги ЦДІА УРСР у м. Києві про розвиток міст України доби феодалізму. *Архіви України*. 1975. № 5. С. 63.

¹³⁰ Фелонюк А. Статут цеху Мізоча 1763 року. *Острозька давнина. Науковий збірник*. Острог. 2013. Вип. 2. С. 219.

прийшлими ремісниками, запобігати низькій якості виробів. Власник міста в свою чергу зацікавлений в організованому ремісничому виробництві, так як це сприятиме його фінансовому збагаченню. Загалом, статут складається з 19 пунктів які стосуються прав і обов'язків майстрів, а також 14 пунктів що регулювали працю та поведінку підмайстрів.¹³¹ З документу можемо довідатися що в місті існували представники наступних професій: слюсарі, римарі, столярі, ковалі, рушничники, годинникарі. Від 1770-х рр. цех поповнюють кушніри, бондарі, гончарі, шевці, стельмахи, чинбарі, сідлярі. Статутом регулювалися певні аспекти внутрішньої організації. Зазначалася необхідність щоквартальних зборів ремісників, на яких до братської скриньки на потреби свого цеху повинні сплатити по одному тинфу - майстри, підмайстри по 2 злотих, а челядники по 1 злотому. Тут можемо й простежити ієрархію що існувала в ремісничому середовищі: майстер – підмайстер – челядник. Окрім того, на цих зборах необхідно було обирати собі одного помічника(прислужника) цехового терміном на рік і шість місяців. Обирати повинні серед наймолодших майстрів, якщо ж кандидат відмовлявся працювати, то його очікувала цехова кара (№1, 2, 3). З статуту довідуємось, що кожен майстер під час зборів повинен привести і записати до цеху одного учня і навчити його своєму ремеслу. Перед цим обов'язково перевіривши що то за людина, аби не був підозрюваним чи позашлюбною дитиною, щоб майстер не мав з ним конфузів і шкоди від нього (№13, 14). Важливе місце займали норми поведінки членів цеху. Так, під час цехових зборів, майстрам під загрозою покарання певною сумою грошей, приписувалося поводити себе скромно і тихо, не сперечатися (№9). До цеху не міг потрапити майстер, який у іншому місті трактувався як злочинець, тобто був записаний у чорну книгу. Лише після улагодження всіх питань і виведення свого імені з того списку, можна претендувати на місце в цеховій організації Мізоча. (№10). Також, ремісники зобов'язувалися щоквартально відвідувати поминальні Служби Божі за своїми померлими колегами(№17). Якщо траплявся якийсь публічний і нестерпний конфуз, який є противним і вчинив ущерб

¹³¹ Фелонюк А. Статут цеху Мізоча 1763 року. *Острозька давнина. Науковий збірник*. Острог. 2013. Вип. 2. С. 220.

гідності одного ремісника іншому або ж цілому цеховому колективу, то винуватець повинен бути відсторонений від цеху(№6). Важливим було те, що до цехової організації могли належати представники єврейської людності, котрі виконували вказівки майстрів і сплатили квартальну плату (№19). В документі знаходимо пункти, метою яких було запобігти виробництву товарів низької якості. Так, коли б якійсь пан дав роботу тутешньому майстрові, а потім зневажив цю роботу через намову іншого майстра, то потерпілий повинен найперше подати скаргу в цех міста тутешнього, щоб місцеві майстри могли побачити і оцінити роботу. Якщо ж якість робота буде низькою, то такий майстер повинен бути покараний цеховою або грошовою карою. Коли ж робота була доброю, а замовник через намовляння хотів принизити майстра, то в такому випадку він повинен забрати роботу і сплатити майстру як було узгоджено (№16). Ще одним пунктом челядникам заборонялося брати роботи без майстра, а також продавати і позначати виріб (№11). Цеховим статутом прописувалися певні пункти, порушення яких каралися грошовим штрафом. Наприклад, якщо один ремісник звинувачував іншого у злочинстві, але не надавав доказів і не приводив свідків, то повинен був сплатити цехові штраф 20 гривень і 10 фунтів воску, й стільки ж війтові або власнику Мізоча. Коли ж доводив провину свого кривдника, то той платив такий же штраф (№7). Кожен майстер повинен займатися лише своєю професією і не займатися тією роботою, на яку не вчився. Виняток був лише в тому випадку, коли майстер робив роботу, з якої не було фахівця у місті. Порушення даного правила передбачався штраф у 12 гривень (№15). Суворо заборонялося контактувати з підозрілими людьми або злочинцями, переховувати чи купувати їх речі. Порушників очікував найбільший штраф прописаний у документі, сума якого становила 100 гривень і відлучення від цеху.¹³²

12 липня 1779 року, внаслідок поділу маєтностей Станіслава Ворцеля між його синами, містечко Степань переходить у власність до Станіслава-Гжегожа Ворцеля. Новий господар починає активно займатися економічною відбудовою

¹³² Фелонюк А. Статут цеху Мізоча 1763 року. *Острозька давнина. Науковий збірник*. Острог. 2013. Вип. 2. С. 225 – 228.

населеного пункту. Зокрема, він сприяє розвитку торгівельної діяльності, отримує королівський привілей на влаштування ярмарків в місті.¹³³ Важливою умовою економічної відбудови стало підтвердження прав цеху ткачів та музикантів в Степані. Поява документу датується 24 березнем 1780 року. З назви стає зрозуміло що в місті існували цех ткачів та музикантів, а підтвердження їхніх прав наводить на думку що представники даних спеціальностей існували в місті і раніше. Станіслав-Гжегож Ворцель підтверджуючи права ткачів і музикантів встановив ряд правил та повинностей для дотримання порядку в ремісничому середовищі. З документу довідуємося, що цех ткацький повинен давати раз на рік 4 фунти воску до костелу. Ремісники зобов'язувалися відвідувати костел зі своїми свічками на Свята Великодні, Зелені Свята, на Свято Тіла і Крові Христових та інші згідно календаря римського. Такі ж обов'язки повинні виконуватися щодо церкви релігії Грецької. З правил дізнаємося також про певні аспекти внутрішньої організації цеху. Так, долучитися до ремісничого середовища можна за умови сплати до скриньки братської 12 польських злотих і 6 фунтів воску. Також вступаючи до цеху, необхідно було справити обряд частування або замість цього заплатити цехові 4 злотих і віддати бочку пива. Якщо якийсь майстер брав від когось хлопця до науки, то мусив сплатити до братської скриньки 1 злотий і пива 12 гарнців (1 гарнець – 3,7л.). Коли такий учень звільнявся від свого майстра, і хотів записатися до цеху або іти в інше місце, то мусив дати до згаданої скриньки 12 грошей, 2 фунти воску, 24 гарнці пива. Челядник в свою чергу за звільнення повинен заплатити 4 грошей до братської скриньки. Один раз на рік, на Різдво Христове Польське або Руське, ремісники мали право виготовляти прісний мед з двох відер. Окремий пункт стосувався тих ткачів, які з певних причин не хотіли жити в місті. Їм, за дозволом замку, надавали можливість відправитися до іншого села Станіслава Ворцеля, де вони зобов'язувалися виконувати правила які прописувалися в документі. Досить цікавий є той факт, що власник міста звільняв ткачів і музикантів від сплати

¹³³ Безпалько В., Кузьмінський І. Витоки та функціонування музичного цеху міста Степань у світлі нових джерел. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог. 2019. Вип. 11. С. 113 - 114.

податку чопового, шеляжного (податок від продажу алк. напоїв) і від орендної плати. Що ж стосується музикантів, то їх було долучено до цеху ткачів, щоб вони «для хвали Божої, а також для власного пожитку згідно зобов'язань вчиняли». Під час ярмарків або торгів, якби з якогось міста, або села Степанського ключа або чужого села, прийшов якийсь скрипаль, або інший брат-музикант, тоді доти він не зможе грати у місті, допоки не оповість та не заплатить 12 грошів до скриньки цехової. Невиконання даного обов'язку могло призвести до втрати власного музичного інструменту. В кінці документу вказувалося, що у разі виникнення сварок між ремісниками, вони повинні звернутися згідно прав цехових до цехмістра щоб той розсудив їх. До кривдника могло застосовуватися грошове покарання, половина суми зі штрафу йшла на замок, а інша половина до цехової скриньки.¹³⁴

Микола Близняк досліджуючи інвентар Ляхівців 1785 р. вказує на існування в місті представників наступних спеціальностей: цирюлік, котляр, шмуклер, шинкар, воскобійник, мірошник, золотар, кравць, шевць, орендар, фурман, крамар, кушнір, пекар. Найбільш поширеними професіями у Ляхівцях, виходячи з прізвищ міщан були пекарі, кушнірі та крамарі, на другому місці перебували фурмани та орендарі, на третьому – кравці та шевці. Найменше поширеними були професії цирюльника, золотаря, котляра, шмуклера, воскобійника, мірошника та шинкаря.¹³⁵

Міщани, не прийняті до цехів і селяни, що не мали права вступати до них, змушені були покидати ремесла й займатися іншими заняттями. Багато з нецехових ремісників старалися осісти в маленьких містечках та селах. У XVIII ст. особливо часто надавали привілеї на організацію цехової устрою ремісникам панських міст та містечок. Магнати, замітивши розклад цехів по більших

¹³⁴ Безпалько В., Кузьмінський І. Витоки та функціонування музичного цеху міста Степань у світлі нових джерел. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог. 2019. Вип. 11. С. 119 - 120.

¹³⁵ Близняк М. Б. Єврейська громада міста Ляхівці у другій половині XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20-21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», 3-4 квітня 2014 року*. Луцьк. 2014. Вип. 49. С. 14-15.

містах, намагалися скористатися з цієї обставини аби перетягнути ремісничу діяльність до своїх маєтків та збільшити цим власні прибутки.¹³⁶

Цехові книги кінця XVII-XVIII ст. дозволяють вивчати і такий аспект, як взаємовідносини цехових ремісників з партачами. Виявляється, що останні за своєю кваліфікацією не поступалися цеховим майстрам. Тому, щоб позбавитися конкуренції з їхнього боку, цехове законодавство обмежувало діяльність партачів у всіх сферах ремісництва. В першу чергу їм заборонялося мешкати в межах міста і його околиць. По-друге, вони без дозволу цеху не мали права реалізовувати свої вироби в місті. Ну, а якщо бажали продати їх на ярмарку, то на це повинні були отримати дозвіл відповідного цеху і внести до його каси визначену суму мита. Без нього вироби конфісковувалися, а партачів судив суд цехового братства. Якщо цеховий майстер без дозволу цеху покривав партача, то він обкладався великим штрафом.¹³⁷

Прожити на доходи від ремесла стає все складніше. Багато ремісників залишають свої професії, покидають ремесло. Єдиним виходом було повернення до сільського господарства. Поміщик, розгромивши міське землеволодіння, був не в змозі використовувати всю награвану землю. З фонду відібраних у міщан земель він був готовий надати ремісникам окремі ділянки/пляци, з умовою виконання феодалських повинностей. Ремісники переходять до землеробства, спочатку поєднуючи ремесло з землеробством, згодом покидаючи ремесло. Землеробство в деяких ремісників стає головним, в багатьох – єдиним заняттям.

Винятково складним було становище ремісників – євреїв. Християни-ремісники міняли ремесло на землеробство. Але євреям немає куди тікати, до землеробства їх не допускають. Залишається чіплятися за ремесло і, щоб вижити, знижувати рівень своїх життєвих потреб до мінімуму

¹³⁶ Антонович В. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. Ч. 2. Львів: *Накладом НТШ*. 1904. С. 374-375.

¹³⁷ Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. *Аксіома*. 2012. С.311.

Окрім грошових внесків від ремісників починають вимагати виконання панщини. В 1737 р. цех шевців в Старокостянтинові зобов'язувався «виготовити для потреб панських шкур стільки, скільки буде потрібно». В 1758 р. «кожен ткач, що перебував в цеху, зобов'язаний був безплатно виготовити для замку за рік одну півсотню полотна із пряжі», виданій замком. В 1758 р. панські роботи стали обов'язковими для всіх цехів: «цехи ковалів, слюсарів, гончарів, бондарів, шорників, канатників, стельмахів повинні віддавати чинш і інші внески як зазначено в списках», окрім того, «зобов'язані ходити по черзі на роботу в замок»; «Цех кушнірів змушений за давнім звичаєм виготовляти для замку баранячі шкури, скільки б їх не потрібно було б»; цех шевців, окрім того що вони безплатно виготовляли шкури, повинні були давати робітників для полагодження шор, скільки потребуватиме замок.

Деякі ремісники почали виконувати виключно панські роботи. Інвентар 1758 р. зазначає що потрібно мати в замку двох ковалів, столяра, бондаря, двох гончарів. Працюючи в замку ремісник звільнявся від сплати чиншу, подимного і інших міських сплат. Таким чином, міський ремісник перетворювався на ремісника поміщицького двору.¹³⁸

На міщан Заслава накладалися замкові податки, чинші, повинності, такі як заорки, оборки, закоски, обкоски, десятина з порожніх полів, сінна десятина, бджільне тощо. Ремісники різних професій, у першій половині XVIII ст. згадуються цехи музикантів, слюсарів і ковалів, кравців і кушнірів на теренах Старого і Нового Заслава мали вносити податок від ремесла, натомість не могли бути примушені до жодних інших робіт; якщо ж такі передбачались на користь замку, то повинні були оплачуватись.¹³⁹

Із люстрації 1789 р. довідуємося про складне становище ремісників у Володимирі. Так, крамарі скаржилися люстраторам, що не в змозі платити

¹³⁸ Баранович О. Упадок городов Речи Посполитой. *Вопросы истории*. 1947. С. 36-37.

¹³⁹ Вихованець Т. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zasławia...» Епізод з історії заславської шляхти у першій третині XVIII ст. Ізяславщина. Від давнини до сучасності: науково-краснознавче видання. Ізяслав; Острого, 2013. Вип. 1. С. 74-75.

старості 500 злотих, для шинкарів обтяжливим був податок в 3897 злотих.¹⁴⁰

Окрім того, крамарі змушені платити 7,5 грошей податку з кожного ярмарку.¹⁴¹

Ситуація ускладнюється й тим, що всередині цехів починає точитися гостра соціальна боротьба. До актових книг вносилися скарги цехів і окремих ремісників на цехмістрів і деяких «братців» цехових за зловживання або невиконання цехових правил. Часті суперечки всередині цехів, недотримання переписів цехових статутів говорять про поступовий занепад цехового ремесла. Частішають скарги на цехмістрів, які привласнювали цехові гроші. Шевський цех м. Олики скаржився на «учтивого» Кузьму Нагайкевича, який привласнив цехові гроші в сумі 40 злотих, а цехових боргів не сплатив.¹⁴²

В XVIII ст. занепадає Заслав, власник передає місто в оренду, а резиденцію переносить до сусідньої Славути. В зв'язку з цим значно погіршується становище ремісників. Адміністратори заславського маєтку в 1740 р. примушували заславських різників купувати м'ясо за завищеними цінами. У 1770-х рр. місцеві купці-євреї купували за значно завищеними цінами шкіри та оселедці, крім того, на них накладали нові обтяжливі оплати.¹⁴³ В своїх скаргах ремісники вказували що щороку повинні закуповувати десять бочок оселедців, проте не вдається продати більше двох, тому що в місті немає ярмарків. Скаржилися і перед княгинею Барбарою Сангушко у 1753 р., що змушені купувати шкіри за високими цінами. Складне становище, зростання закупівельної ціни автоматично підвищувало й ціну продажу. М'ясники з Заслава прийняли іншу тактику, вони не подавали прохань, а уклали угоду з адміністрацією заславського ключа, що за окрему плату погоджувалася на встановлення такси (накладних витрат) на дороге м'ясо. У 1771 році крамарі Заслава укладають «Розпорядок крамарів міста Заслава», що має унормувати та

¹⁴⁰ Петрович В. Люстрації – джерело вивчення соціально-економічної історії міста Володимира середини XIV–XVIII століття. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*: Ч-49 Історія. Чернівці. Чернівецький університет. 2017. № 1. С. 17.

¹⁴¹ Krz. J. Włodzimierz. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1895. T. XIV. S. 172.

¹⁴² Тхор В. І. Актові книги ЦДІА УРСР у м. Києві про розвиток міст України доби феодалізму. *Архіви України*. 1975. № 5. С. 63.

¹⁴³ Берковський В. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Огляди джерел та документальні нариси*. *Архіви України*. 2011. № 4. С.148.

налагодити торгівлю. Це збірка взята з правил Бродських торгових норм і приписів, спрямованих за допомогою регламенту на усунення посиленої конкуренції між крамарями.¹⁴⁴

З метою налагодження ремісничої діяльності, а також унормування податків, в містечку Любар було складено документ під назвою «Реєстр податків з кагалу міста Любар 1759 р.». З документу стає зрозуміло, що в Любарі найвищим податком обкладалися крамарі, кушніри, воскобійники та виробники медової патоки.¹⁴⁵

Покращити ситуацію з ремісничою діяльністю намагався і власник міста Ровно Станіслав Любомирський (1704–1793), який сприяв напливу єврейської людності до міста. 13 серпня 1749 р. видав розпорядження на одинадцять пунктів. У документі йшлося про виборність кагальних братчиків, облаштування єврейського цвинтаря в місті та інші обставини діяльності євреїв у Ровному. В травні 1750 р. князь затвердив у місті статут кравцям та кушнірам, який складався з тринадцяти артикулів. Зокрема там прописувалися обставини праці євреїв у цеху: «кравець не може займатися кушнірською працею, хіба лише з бідніших може робити біля котів та зайців – і це виключно для євреїв».¹⁴⁶

Поліпшити своє становище намагаються ремісники Олики, поєднуючи своє основне заняття з торгівлею. Відомо що пекарський цех у даному місті за згодою старости, ще 1660 р. добився права на вимір ґрунту для побудови хлібних яток, мотивуючи це тим, що вигода буде не тільки для міста, але й для людей усіх, «бо без хліба ніхто не буде». В тих книгах Олицької ратуші є ряд записів, які свідчать, що ремісники більшості цехів продавали свої вироби не тільки в ятках, але й намагалися збути їх приїжджим купцям, при цьому з

¹⁴⁴ Goldberg, J. Żydowski handel detaliczny w Polsce w XVIII wieku. w świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zasławia 1771 anno». *Przegląd humanistyczny*. 1993. R. 37. S. 49.

¹⁴⁵ Близняк М.Б. Регламентация економічної діяльності єврейської громади у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Universum Historiae et Archeologiae=The Universe of History and Archeology=Універсум історії та археології (Дніпро)*. 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 77.

¹⁴⁶ Близняк М.Б. Регламентация економічної діяльності єврейської громади у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Universum Historiae et Archeologiae=The Universe of History and Archeology=Універсум історії та археології (Дніпро)*. 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 77.; Також див.: Krz. J. Równie. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1888. Т. IX. S. 821.

більшою вигодою для себе. Такі торгові операції давали можливість ремісникам ухилятися від сплати відповідного податку до цехової скриньки. Ніякі заборони, навіть штрафи, не могли зупинити такої підприємливості. Заплативши штраф, хитрі ремісники й далі продовжували займатися таємним збутом вироблюваної продукції. Навіть більше, вони перепродували продукцію, закуплену в інших ремісників.¹⁴⁷

Упорядкувати цехову організацію намагалася й княгиня Теофілія Сапега, власниця містечка Ляхівці, яка 5 вересня 1797 р. видала єврейському цеху ремісників документ, в якому зазначено: «бажаючи в моєму спадковому місті Ляхівцях мати порядок, назавжди дотримуваний між євреями-ремісниками, як тими, що замешкали вже у місті, так і для заново прибуваючих до цього міста на проживання, щоб кожен уживав майстерності свого ремесла відповідно до своєї професії, а до іншої майстерності ремесл не вдавався і щоб усі ремісники взагалі про кожного конкретного ремісника були повідомлені, тому дозволяється цим ремісникам мати між собою книгу, в якій кожен ремісник у присутності всіх ремісників повинен записати, яким ремеслом він займається». У протилежному разі накладався штраф. Ще одним документом княгиня дозволила євреям-крамарям Лейбі Лейзеровичу та Абраму Таубісіївичу будівництво в ринку власним коштом мурованої крамниці шириною п'ять ліктів, а довжиною - рівно з мурованими крамницями, звільнивши їх на рік від усіляких чиншів.¹⁴⁸

Одним з найрозвинутіших промислів у досліджуваній період стає гуральництво. Це пов'язано з низкою причин: у XVIII ст. відбувається зменшення попиту зерна на західноєвропейських ринках, яке стали перетворювати на горілку. Також надзвичайно складно було транспортувати зерно до єдиного доступного порту в Гданську. Наступною причиною було те, що магнати володіли монополією на виробництво горілчаних напоїв, що приносило чималі прибутки, а також часто примусово змушували до купівлі даної продукції населення. В таких умовах, феодали почали використовувати

¹⁴⁷ Тхор В. І. Актіві книги ЦДІА УРСР у м. Києві про розвиток міст України доби феодалізму. *Архіви України*. 1975. № 5. С. 64.

¹⁴⁸ Близняк М. Містечко Ляхівці наприкінці XVIII ст. *Студії і матеріали з історії Волині*. 2013. Кременець. 2015. С. 82.

зерно у виготовленні горілки та пива. Відходи від гуралень та пивоварень використовувалися як корм для худоби. Так гуральництво перетворилося в одну з найприбутковіших галузей. Дрібні гуральні і пивоварні (переважно з 1-5 чанами) стали невід'ємною частиною майже кожного феодального маєтку. В деяких містах діяли великі гуральні з 15-18 чанами, в яких працювало в сезон більше 100 чоловік. Але міщани за право виготовлення алкогольних напоїв змушені були платити феодалам.¹⁴⁹ В Старокостянтинові у 1774 році витратили на виготовлення горілки і пива 1317 корців жита і 1504 корці ячменю. Продаж корму для коней проїжджаючих власник Старокостянтинова також оголосив своєю монополією і в 1782 р. отримав 800 злотих доходу від цієї монополії.

Виготовлення спиртних напоїв у містах Волині зосереджувалося у винокурнях, а отримана продукція реалізовувалася на основі права на пропінатию. У 1770-х роках у Ляхівцях було сплачено 449 злотих 6 грошей чопового, тобто податку на виготовлення горілки, пива й хмільного меду. (Близняк - Ляхівці) В останній чверті XVIII ст. бровари та винниці у Ляхівцях належали виключно місцевим євреям. Відомо про сімох євреїв-власників даних закладів, найбільша кількість котлів була у Євшиї Орендаря – 4. Дослідження Миколи Близняка вказують на поступовий занепад гуральництва у Ляхівцях. Так, вже у 1787 р. кількість винниць у місті зменшилась до чотирьох згідно з інвентарем. Згаданий Євшия Орендар зменшив кількість котлів вдвічі – тепер у нього працювало два котли. Податок з кожного котла залишився як і у попередні роки й становив 7 злотих. Вже у 1798 р. у Ляхівцях працювало три винокурні з чотирма котлами кожна – всі здавались в оренду. В місті виготовляли «вино третьої проби» і реалізовували в межах міського поселення та його околиць, як і в попередні часи, за ціною по 80 копійок за відро. На винокурні працювали майстри з євреїв, що отримували платню по сім з половиною копійок за одне виготовлене відро спиртного.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. Київ. *Наукова думка*. 1988. С. 101.

¹⁵⁰ Близняк М. Б. Єврейська громада міста Ляхівці у другій половині XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20-21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», 3-4 квітня 2014 року.* Луцьк. 2014. Вип. 49. С. 16.

В Острозі на першу чверть XVIII ст. функціонувало 6 винниць, 3 броварні та 8 солодовень знаходились біля замку та на Зарванському передмісті. На жаль, інвентарі Острожчини 1708 та 1724 рр. не подають конкретних даних щодо кількості корчем у місті, проте можна констатувати, що вони приносили досить великий прибуток для власників міста, оскільки у 1708 р. млинова та корчемна оренда з міста Острога складала 3835 злотих.¹⁵¹

В містечку Аннополі знаходилися три винокурні по два котли в кожній, які «різним людям належали». Очевидно, вони здавались власником міського поселення в оренду. Виготовляли тут горілку третьої проби, яку реалізовували для місцевих потреб. В передмісті Глинники також працювала дерев'яна винниця з двома котлами. Антонію Яблоновському, власнику Аннополя, належала пивоварня з двома котлами, де виробляли «пиво і мед до 10 тис. в рік». Серед обслуговуючого персоналу вказано «майстра та працівників». Виготовлена продукція використовувалась для потреб князя та на продаж. Знаходимо відомості, що в досліджуваній період в Межирічі працювали чотири винокурні з шістьма котлами, які виготовляли горілчані вироби першої та другої проби. Від кожного котла в рік вироблялось від 80 до 160 відер означеної продукції. Майстрами тут працювали євреї, які отримували одну копійку «від спусту». Працювали на винокурні і місцеві селяни. Власники винокурні реалізовували «вино» (горілку) за ціною сімдесят копійок за відро. В містечку Гощі працювали три винокурні з трьома котлами, на яких виготовляли спиртні напої третьої проби. У кожному з котлів вироблялось до двохсот відер спиртних напоїв, не включаючи меду, якого виготовляли близько чотирьохсот відер. Отримана продукція використовувались для «домового обихода», решту – продавали за ціною сімдесят вісім копійок за кожне відро. Для місцевих потреб в Киликиєві працювали три винокурні, які виготовляли «вино» третьої

¹⁵¹ Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки. Серія "Історичні науки"*. 2009. Вип. 14. С. 76.

проби.¹⁵² Відомо що на прикінці XVIII ст. в Заславі функціонували 27 винокурень та пивоварень.¹⁵³

Окрім торгівлі спиртними напоям панською монополією стала торгівля сіллю, смолою та дьогтем. Вся ця підприємливість поміщиків призводила до занепаду міської промисловості і міської торгівлі. Жителі міст все менше купляли сільськогосподарські продукти і все частіше заводили власні городи і поля.¹⁵⁴

Другим найбільш поширеним видом промислів, який був монополією магнатів і приносив їм значні доходи, стало борошномелля. Дрібні млини, на 1-2 камені, не лише мололи борошно, а й очищали пшоно, гречку, часто валяли сукно.¹⁵⁵ Яскравим свідченням розвитку та значимості даного промислу можна вважати наявність млинів.¹⁵⁶

Інвентар Острога 1724 р. вказує на наявність 2 млинів по 3 кола в ординатській частині міста, проте немає відомостей про другу частину міста. Острозькі мельники сплачували поколіщизну, сума якої суттєво зростає від 45 злотих у 1708 р. до 90 злотих у 1724 р.¹⁵⁷ Також, 4 водяні млини діяли в місті Заслав у досліджуваний період.¹⁵⁸ Є відомості про два борошномельні млини з двома каменями в Аннополі, які здавалися власником міста в оренду. В Гощі працювали три борошномельні млини, які мали по одному камені в кожному. Межиріч розташовувався на лівому березі річки Вілія і на правому березі річки Збитенки, звідки і походить його назва.¹⁵⁹ Інвентарний опис 1728 р. вказує на наявність двох млинів по чотири камені.¹⁶⁰ Проте, вже в кінці XVIII ст., на

¹⁵² Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 86-89.

¹⁵³ Вихованець Т. Частина історії: історико-краєзнавчі нариси. Острог. 2016. С. 161.

¹⁵⁴ Баранович О. Упадок городів Речі Посполитої. *Вопросы истории*. 1947. С. 34-35.

¹⁵⁵ Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. Київ. Наукова думка, 1988. С. 101

¹⁵⁶ Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2009. Вип. 14. С. 75-76.

¹⁵⁷ Там же. С. 75-76.

¹⁵⁸ Вихованець Т. Частина історії: історико-краєзнавчі нариси. Острог. 2016. с. 161.

¹⁵⁹ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 85-89.

¹⁶⁰ Близняк М. Інвентар Межиріччя Острозького 1728 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. До 30-річчя пуску I-го енергоблока Хмельницької АЕС*. Нетішин, 2017. С. 122.

згаданих річках функціонували чотири млини з десятима каменями. Фактично кількість млинів у цьому містечку була найбільшою, порівняно з іншими містечками Острожчини. Тут виготовляли борошно різних сортів, також виготовляли ячмінну крупу. Означену продукцію використовували для потреб містечка і могли реалізовувати на ярмарках та торгах сусіднього Острога.¹⁶¹ На річці Стубелка в Мізочі працювало два млини, в кожному з яких влаштовано одні жорна.¹⁶²

Законсервованість феодальних порядків в Речі Посполитій разом з тяжким становищем ремісників, котрі придушувались феодальними повинностями, мало негативний вплив на розвиток мануфактурного виробництва. Так, на західноукраїнських землях лише в XVIII ст. з'являються перші ткацькі мануфактури, в той час як в Західній Європі цей процес відносять до XVI ст. Навіть Наддніпрянська Україна отримує тут першість. Феодальні відносини гальмували процес розвитку мануфактур, як наслідок дане виробництво утверджується на західноукраїнських землях, зокрема й на Волині, дуже повільними темпами і до кінця сторіччя залишалося слабким.

Наприкінці XVIII ст. в містечку Корець діяла суконна мануфактура князя Чорторійського, на якій працювало 40 робітників і 100 дівчат, які пряли вовну. Річна продукція її становила 10 тис. аршин (аршин - 0,74 м) різнокольорового сукна на рік. Діяла в Корці й полотняна мануфактура цього самого магната, де працювало 13 чоловік і 80 дівчат-прядильниць, а також полотняна мануфактура іншого шляхтича, де працювало більше 90 чоловік. Г. Ковальчак вказує про існування на Волині наприкінці XVIII ст. інших дрібних полотняних мануфактур в містах.¹⁶³

Розвивається і скляне виробництво. В другій половині XVIII ст. на Волині діяло близько десяти скляних дрібних гут, де працювало по чотири-вісім

¹⁶¹ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 87.

¹⁶² Близняк М. Мізоч наприкінці XVIII століття. *Дерманська та Мізоцька земля в українському та загальноєвропейському вимірі. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, 03 червня 2018 року. с. Дермань Друга*. Дермань Друга. 2018. С. 61.

¹⁶³ Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. Київ. *Наукова думка*. 1988. С. 102.

чоловік.¹⁶⁴ Наприкінці 80-х років багатий місцевий землевласник і поціновувач «білого золота» князь Юзеф Чарторийський створив у 1784 році в містечку Корець першу на території сучасної України порцелянову мануфактуру. Поява даного виробництва стала можливим завдяки тому, що у краї, зокрема в басейні річечки Корчик, притоки Случі, було віднайдено поклади якісних каолінових, бентонітових і пегматитових глин, а також наявності великих запасів промислового піску, польового шпату та інших необхідних мінералів.

1783 року князь Юзеф Чорторийський укладає угоду про будівництво відповідної мануфактури з французькими фахівцями німецького походження братами Францом і Міхаелем де Мезер, яких він невдовзі перевіз у Корець. З 1784 році корецька мануфактура розпочала випуск фаянсових виробів. У деяких документах, які залишилися після Франца де Мезера, згадується, що порівняно недорого і гарна фаянсова продукція з Корця, на якій працювало близько 300 майстрів та підсобних робітників, користувалася попитом від Москви до Валахії.¹⁶⁵

Тодішні вироби з порцеляни корецької мануфактури – статуетки, чайні і столові сервізи, медальйони, табакерки тощо – відзначалися елегантністю, вишуканим розписом і особливою білизою. У їхніх мотивах досить помітно відчувався вплив німецьких майстрів, оскільки саме найбільш кваліфіковані фарфоровики із сім'ями прибули з Німеччини (Саксонія, Берлін), Австрії та Чехії. З архівних документів нам відомо ім'я деяких працівників: Рудольф Боссе, брати Вільгельм і Габріель Вайс, Адольф Фрідріх Ватке, Роберт Вендлер, Людвіг Кунцель. Варто відзначити, що з 1783 року в Корці існувала німецька спільнота, що мала свою школу і євангельську церкву із священником, який, вочевидь, виконував і обов'язки вчителя. Для потреб німецької общини князь Юзеф Чарторийський передав 20 гектарів власної землі. Окрім німецьких фахівців, на порцеляновій мануфактурі працювали місцеві майстри із числа

¹⁶⁴ Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. Київ. *Наукова думка*. 1988. С. 104-105

¹⁶⁵ Вітренко В. Створення виробництва «білого золота» на Волині в кінці XVIII – на початку XX століття. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. Науковий збірник*. Вип. 2. с. 260.

українських та польських селян. Серед них з'явилися цілі школи: гіпсомодельників, ливарників, оздоблювачів, випалювачів тощо.

Велика пожежа, що трапилася вночі з 1 на 2 січня 1797 року, завдала значних пошкоджень підприємству. Князь Юзеф Чарторийський, який жив на той час у Дрездені, отримавши дозвіл російських властей повертається до Корця. Значними коштами він відбудував мануфактуру, частину акцій якої викупив волинський губернатор німецького походження Карл Глазенапп. З 1800 року корецька мануфактура запрацювала у повну силу. На фабриці було задіяно майже сто різних верстатів та механічних пристроїв, а кількість працівників на підприємстві сягала 1000 чоловік.¹⁶⁶

У 1789 р. міщани Володимира скаржилися люстратору на занепад селітряної фабрики та міської цегельні через різні гноблення.¹⁶⁷ Цей факт наводить на думку, що у попередні роки населення на відповідному рівні займалися виготовленням селітри та цегли.

Отже, загальний економічний занепад краю позначився й на ремісничому виробництві. Кризові явища проявляються також у внутрішньо цеховій боротьбі, що змушує населення переходити до землеробства. Проте в 20-30 – хх. роках XVIII століття починається поступова активізація економічних процесів. За активної підтримки магнатів, швидшими темпами розвиваються приватновласницькі міста й містечка, куди з'їжджається ремісники з навколишніх округів. Головними ремісничими осередками стають Дубно, Острог, Старокостянтинів, Луцьк, Володимир-Волинський. Надзвичайно важливу роль у відродженні міст та їх економічному піднесенні відіграють власники цих міських поселень. Прикладом може послужити містечко Мізоч, яка починає активно розвиватися за сприяння Юзефа Дунін-Карвицького. Промислове виробництво у даний період представлене головним чином гуральництвом та млинарством. Наявність броварень, солодовень, винниць та

¹⁶⁶ Вітренко В. Створення виробництва «білого золота» на Волині в кінці XVIII – на початку XX століття. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. Науковий збірник*. Вип. 2. с. 259-268.

¹⁶⁷ Krz. J. Włodzimierz. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1895. T. XIV. S. 172.

млинів є яскравим свідченням розвитку даних промислів. Наприкінці XVIII ст. на Волині з'являються перші мануфактури. Тут слід відмітити містечко Корець, де за сприяння князя Чорторийського виникають ткацькі та порцелянова мануфактури.

Розділ 4. Торгівля.

Відбудова і розвиток зруйнованого господарства у XVIII ст. супроводжувався поживленням товарно-грошових відносин. Деякі міста дістали яскраво виражений торговельний характер, стали центрами торгівлі для досить значних округ.¹⁶⁸

В економічній історії України Волинь завжди посідала провідне місце. Вигідне географічне положення і товарне виробництво робило Волинь особливим регіоном у зовнішньому та внутрішньому торговельному відношенні. Саме через Волинь проходили важливі міжнародні шляхи, що з'єднували не лише правобережну Україну, а й лівобережну Гетьманщину з Польщею Австрією, німецькими землями, та іншими країнами Центральної та Західної Європи.¹⁶⁹ Зокрема, до Польщі через Волинь проходив Київський шлях, північна частина якого тягнулася через Звягель – Корець – Гощу – Дорогобуж – Рівне – Олику – Луцьк – Володимир – Устилуг або Луцьк – Ковель – Ратно, а південна вела через Чуднів – Романів – Полонне – Острог – Дубно – Берестечко – Горохів – Володимир. Із Володимира через Грубешів їздили до Любліна, а до Бреста добиралися через Любомль. Через Рожище і Любешів пролягала дорога на Пінськ і Дорогочин. У Львів можна було добратися через Луцьк – Дубно – Броди – Олеськ – Глиняни. У західному і північно - західному напрямку торгіві зв'язки Волині сягали Вроцлава і Кракова, Праги і Кельна, Аугсбурга і Нюрнберга, Гданська і Торуня. Добре відомими були і південні ринки в Молдавії, Причорномор'ї, Криму, Балканах. Тут дослідники виділяють наступні шляхи: на Дубно – Кременець, Вишневець і Кам'янець-Подільський та Дубно – Острог – Старокостянтинів – Вінницю – Брацлав.¹⁷⁰ Одним з провідних був торговельний шлях що сполучав Київ з Галичиною і проходив через наступні населені пункти Волинського воєводства:

¹⁶⁸ Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. Київ. *Наукова думка*. 1988. С. 107.

¹⁶⁹ Пришляк В.В. Волинська примітка в австрійсько-польському трактаті 1727 року про українську торгівлю із Силезією. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. № 22. С. 189.

¹⁷⁰ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 83-84.

Полонне, Судилків, Заслав, Острог, Дубно, Берестечко.¹⁷¹ Не менш важливим був шлях Львів – Батурин, який з кінця XVII ст. вважався одним з найпожвавленіших в українських землях і вів зі Львова, південніше Буська, на Броди – Дубно – Острог – Межиріч – Житомир – Білогіродку – Київ – Бровари – Ніжин – Борзну. Серед великих міжрегіональних торговельних артерій слід виділити тракт через Козелець на Київ – Фастів – Полонне – Заслав – Берестечко – Сокаль. Зі сходу на захід через Волинь проходили дві великі магістралі «горизонтального» напрямку. Перша вела через Житомир, Корець, Гощу, Рівне, Клевань, Олика, Луцьк, Торчин, Войницю, Хоболтову, Володимир і далі розгалужувалась у напрямках: від Грубешова – до Замостя і від Городла – до Холма. З Луцька цей шлях мав також відногу через Ковель і, ймовірно, Вижву або Ратне – до Берестя, творячи таким чином цілісну магістраль Київ – Берестя. Другий шлях з Гетьманщини на Волинь вів через містечко Романів на Полонне, Ямпіль, Крем'янець, Радивилів.¹⁷² З Галицької землі, Поділля та Волощини головний шлях на Волинь – до воєводського Луцька – проходив через Тернопіль, Вишнівець, Крем'янець і Дубно. Ще один шлях з Поділля до Луцька вів через Чорний Острів і Острог. З Подільського воєводства на Волинь був шлях через Новоконстантинів, Ямпіль, Хрінники, Боремель, Затурці, яким на експорт до Гданська йшов головний товаропотік подільського збіжжя.¹⁷³ На межі Руського, Белзького і Волинського воєводств схрещувалися міжрегіональна траса Подніпров'я – Волинь – Холмщина з низкою дрібніших доріг, які переважно були продовженням інших. З Луцька через Жидичин, Четверню, Колки, Чорторийськ і вздовж Стиру можна було дістатися до Пінська і далі – в Білорусь. Олицький гостинець замикав прохідні волинсько-поліські сухопутні тракти, оскільки далі на північ та схід тягнулися

¹⁷¹ Каманин И. Переписи єврейського населення в Юго-Западном крае в 1765–1791гг. *Архив Юго-Западной России*. Киев, 1890. Ч. 5. Вып. 1. Т. 2. С. 51-52.

¹⁷² Пришляк В. До питання про торговельні комунікації і митні системи українських земель першої половини XVIII століття. *Записки НТШ*. Львів, 2000. Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 377.

¹⁷³ Пришляк В. До питання про торговельні комунікації і митні системи українських земель першої половини XVIII століття. *Записки НТШ*. Львів, 2000. Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 380 – 381.

малопрхідні болота. Існувало також два гостинці з Володимира до Брестя: через Вижву і Ратне – стара «Вітовтова дорога», а другий – через Володаву.¹⁷⁴

Надзвичайно важливими були так звані «волові» шляхи, якими супроводжували волів з Волині до Сілезії і Гданська. Проходили ці шляхи через Житомир – Острог – Луцьк – Володимир – Люблін і через Звягель – Рівне – Луцьк – Берестя.¹⁷⁵ Чорторійські систематично відправляли по декілька сот волів на ярмарок у місто Володаву що в Польщі.¹⁷⁶

Важливе значення у розвитку торгівлі посідали водні шляхи. Водні системи Волині були скеровані до балтійської сфери впливу. Через Володимирський повіт проходив водний шлях Західний Буг – Вісла – Балтійське море, звідки продукції українського експорту потрапляла до порту в Гданську. У транспортуванні товарів допоміжні функції виконували і менш значимі водні траси, такі як річки Луга, Стир, Турія. Провідне місце в водній торгівлі відводилася містечку Литовиж.¹⁷⁷ Проте, роль найважливішого порту на Волині відігравав Устилуг, яким сплавливали до Балтики збіжжя і різноманітні інші товари. Щоб зробити Устилуг більш відомими і надати йому деяку велич, власниця міста Роза-Розалія Поцейова з Загоровських в 1744 році у короля Августа III отримала привілей на влаштування в містечку п'ять разів на рік ярмарки.¹⁷⁸ Сангушки по р. Західний Буг відправляли щороку в Гданськ 3-6 суден з житом, пшеницею, гречаною крупною, полотном, поташем, селітрою і мали прибуток від 20 до 30 тис. злотих.¹⁷⁹ За посередництвом Гданська українська продукція експортувалася до Англії, Нідерландів, Шотландії, що

¹⁷⁴ Пришляк В. До питання про торговельні комунікації і митні системи українських земель першої половини XVIII століття. *Записки НТШ*. Львів, 2000. Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 381.

¹⁷⁵ Понедельник Л. Розвиток торгівлі у Володимирському повіті у другій половині 16-18 століттях. URL: <http://volodymyrmuseum.com/naukovi-statti/54-rozvytok-torhivli-u-volodymyrskomu-poviti-u-druhiy-polovyni-16-18-stolittiyakh-istoriia-volodymyrskoho-povitu-iakyi-u-druhii-polovyni-xyi-xyiii-stolittia-vkhodyv-u-skladi-volynskoho-voievodstva-do-rechi-pospolytoi-ie-malodoslidzhenoiu-osoblyvyi-interes-se> (дата звернення: 02.04.2021)

¹⁷⁶ Борисенко В. Й., Боровик М. К., Брянцева Т. П. Історія Української РСР. Т.2. Київ. 1979. С. 419; Пришляк В. До питання про торговельні комунікації і митні системи українських земель першої половини XVIII століття. *Записки НТШ*. Львів, 2000. Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 384.

¹⁷⁷ Понедельник Л. Розвиток торгівлі у Володимирському повіті у другій половині 16-18 століттях. URL: <http://volodymyrmuseum.com/naukovi-statti/54-rozvytok-torhivli-u-volodymyrskomu-poviti-u-druhiy-polovyni-16-18-stolittiyakh-istoriia-volodymyrskoho-povitu-iakyi-u-druhii-polovyni-xyi-xyiii-stolittia-vkhodyv-u-skladi-volynskoho-voievodstva-do-rechi-pospolytoi-ie-malodoslidzhenoiu-osoblyvyi-interes-se> (дата звернення: 02.04.2021)

¹⁷⁸ Ołdakowski E. Uściług – zapomniany port Wołynia. *Znicz*. 1936. Nr. 6. S. 82.

¹⁷⁹ Борисенко В. Й., Боровик М. К., Брянцева Т. П. Історія Української РСР. Т.2. Київ. 1979. С. 419.

було показником економічного життя регіону.¹⁸⁰ Григорій Ковальчак вказує що у XVIII ст. Волинь мала найактивніші торговельні зв'язки з Гданськом порівняно з іншими українськими землями. В самому ж Гданську представники магнатів закупували різні товари, головним чином промислові, на які витрачалося від 40 до 80 % одержаної виручки. Переважно це були коріння, сукна і бавовняні тканини. Купувався також фарфор, шовк, папір, предмети одягу, вина й інші напої, товари вишуканого вжитку для магнатів. Привозилися для прибуткового перепродажу населенню і оселедці. Для господарських нужд купували млинки для очищення зерна, сортове насіння, кращі породи худоби, високоякісне залізо, хімікати для скляних гут і ткацтва. Проте, після першого поділу Польщі та загарбання Прибалтики Пруссією, яка встановила високі мита на товари з Польщі, зовнішня товгівля українських земель через Гданськ стала не вигідною і різко скоротилася. Особливо це стало відчутним для Волині.¹⁸¹ Друге місце у волинському сплаві після Бугу посідала «річка портова» Стир. Будучи найважливішою водною артерією краю, вона поєднувала лісисто північ із «зерновим» півднем і водночас використовувалася як магістраль до литовських земель. Перше місце серед товарів, що експортували з регіону, посідало зерно, а друге – дерево і продукти лісового господарства, рідше сіль. Столиця воєводства – Луцьк був головним портом на р. Стир. Завдяки близькості цієї водної артерії почали розвиватися й інші міста – Чорторийськ, Колки, Сокуль. Сплав на Стиру розпочинався від Берестечка. З першої третини XVII ст. «королівською» річкою чи сплавною стала Горинь. Сплав розпочинався в Острозькому князівстві – в районі сіл Вельбівне і Нетішин. Важливими пристанями на Горині були Суськ, Збуж, Деражне, Дубровиця. З латифундій Острозької волості експортували пшеницю і пшоно.¹⁸²

¹⁸⁰ Понедельник Л. Розвиток торгівлі у Володимирському повіті у другій половині 16-18 століттях. URL: <http://volodymyrmuseum.com/naukovi-statti/54-rozvytok-torhivli-u-volodymyrskomu-poviti-u-druhiy-polovyni-16-18-stolittiyakh-istoriia-volodymyrskoho-povitu-iakyi-u-druhii-polovyni-xvi-xviii-stolittia-vkhodyv-u-skladi-volynskoho-voievodstva-do-rechi-pospolytoi-ie-malodoslidzhenoiu-osoblyvyi-interes-se> (дата звернення: 02.04.2021)

¹⁸¹ Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. Київ. Наукова думка. 1988. С. 109-110.

¹⁸² Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 178.

У XVIII ст. українські землі відігравали важливу роль в торгівлі з Австрією. Про це свідчить той факт, що в 1723 році за активної участі австрійських послів, вдалося домогтися від російського уряду дозволу на вивіз з України рогатої худоби, воску, сала, щетини й клею. Тоді ж Австрійський уряд узявся добиватися полегшень для українських торговців. Як наслідок, 1727 року між Польщею й Австрією був заключений спеціальний трактат у справі української торгівлі. Польща зобов'язалася давати українським купцям вільний переїзд до Сілезії й назад і не брати в них інших податків, окрім звичайного прикордонного мита. Волинь в даному випадку відігравали особливу роль, так як в Луцьку створювалася особлива митна комора.¹⁸³ Інша митна комора створювалася вже в Сілезії у Верушеві. Торговельний трактат 1727 р. регламентував розміри мита. За основну одиницю для збирання мита тоді слугував “цілий”, або одинарний віз, до якого запряжено 6-8 коней. Вози, запряжені 3-4 кіньми, вважали за половину воза, і тому з них стягували лише половину мита. Згідно з умовами цього трактату 1727 р., торговці, які виїжджали із Речі Посполитої – «из Украины в Бреславль» в Луцьку мали сплачувати 6 єфимків на державу, “королівських” 3 єфимки і за квитанцію на обидва напрями - 1 єфимок з одного ординарного воза.¹⁸⁴

Ярмарки були одним з основних чинників економічного розвитку міст, які поєднували між собою не лише представників міського і сільського населення, а різні регіони України. На ярмарках також можна було придбати сільськогосподарські продукти, худобу, ремісничі вироби, товари різноманітних промислів, зокрема на міському – вироби із заліза, міді, а також тканини, одяг, предмети гончарного ремесла та ювелірні прикраси. Ярмарки зазвичай приурочувалися до православних релігійних свят, однак у самі свята торгівля переважно заборонялася у зв'язку зі «стародавнім звичаєм».¹⁸⁵ В переліку головних ярмарків Речі Посполитої за 1776 – 1788 знаходимо такі

¹⁸³ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Т.2 : Від половини XVIII століття. Київ. Глобус. 1992. С. 173.

¹⁸⁴ Пришляк В.В. Волинська примітка в австрійсько-польському трактаті 1727 року про українську торгівлю із Силезією. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. № 22. С. 192.

¹⁸⁵ Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI–XVIII століть. *Нова педагогічна думка*. 2018. № 2. С. 106.

міста як Аннопіль, Берестечко, Дубно, Гориньград, Константинів, Луцьк, Межиріч, Олика, Торчин.¹⁸⁶ (Додаток 5)

Провідними торговельними містами на Волині у XVIII ст., окрім вже згаданих міст Дубно і Луцьк, були також Володимир, Корець, Кременець, Острог, Поленне. Усі вони знаходилися на важливих торговельних шляхах.¹⁸⁷

Іван Каманін стверджує, що в Волинському воєводстві торгівля була порівняна більше розвинута ніж в інших воєводствах Правобережної України. Велика кількість ярмарків в містах свідчить про великі обороти торгівлею, на це також вказує і спеціалізація в торгівлі певним товаром. Наприклад, склади солі знаходилися в Кременці, Луцьку і Славуті, останнє місто було складом солі, яку привозили з Покуття в Полісся. В Володимирі головним чином займалися торгівлею коней. Ковель торгував переважно деревом та рибою; Олика – лаптями та ликом; лапті привозили з Полісся і розходилися по Волині. Старокостянтинів був відомий як склад товарів, що йшли з Литви на Поділля, Румунію, Турцію і навпаки – сюди звозили товари всіх цих країн для розповсюдження по Литві.¹⁸⁸ У Клевани торгували хлібом, медом, худобою, ремісничими виробами, сюди приїжджали іноземні купці.¹⁸⁹

Особливо прибутковими товарами, які виготовлялися на той період на території Волині, були продукти лісових промислів: попіл, поташ, смальцюга, деревина тощо. Одним з основних центрів торгівлі цими товарами на наших землях був Корець. На Волині наприкінці XVIII ст. діяв ряд поташних буд, а річне виробництво поташу становило кількасот тон. Поташні буди були різної величини, деякі мали понад 100 чоловік і набирали рис мануфактур. Але найбільш масовими були дрібні, з 20-30 працюючими. Поташні підприємства не існували довго і після вирубання лісу закривалися. Виробництво поташу, давало продукцію, що користувалася попитом у Західній Європі. Воно

¹⁸⁶ Grochulska B. Jarmarki w handlu polskim w drugiej połowie XVIII wieku. *Przegląd historyczny*. 1973. T. LXIV. S. 811-819.

¹⁸⁷ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 83.

¹⁸⁸ Каманін І. Переписи єврейського населення в Юго-Западном крає в 1765–1791гг. *Архив Юго-Западной России*. Киев, 1890. Ч. 5. Вып. 1. Т. 2. С. 59.

¹⁸⁹ Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI–XVIII століть. *Нова педагогічна думка*. 2018. № 2. С. 106.

приносило феодалам значні грошові прибутки. Розвивалося також лісопилення, виробництво бочок, ящиків, іншої виробів.¹⁹⁰

Важливим предметом торгівлі в Україні була сіль як продукт першої необхідності. Вона користувалася неабияким попитом на внутрішньому ринку й використовувалася не лише в приготуванні їжі, засолюванні риби, а й для інших цілей. На міських ринках продавалося чимало солі, що видобувалася із солоної ропи чорноморських лиманів у районі Хаджибея. На Волинь ця сіль потрапляла двома різними шляхами. Перший із них був водний і йшов від Чорного моря Дніпром до Києва, а звідти – в різноманітні торгові центри в басейнах річок Десни й Прип'яті. Другий – сухопутний соляний шлях із Хаджибея пролягав через Брацлав, Вінницю, Острог, Дубно та закінчувався на основному пункті складу солі Волині – Луцьку.¹⁹¹ Склад покутської та волоської солі по дорозі в Литву був також у Колках.¹⁹²

Власники міст були зацікавлені в збільшенні власних прибутків, тому всіляко заохочували населення до торгівлі. Так, в Мізочі у понеділок щотижня запроваджували торги, а щороку – 12 ярмарків.¹⁹³ Таку ж кількість ярмарків мало місто Лабунь станом 1788 рік.¹⁹⁴ 1718 року місто Теофіполь отримує право на проведення ярмарків.¹⁹⁵ Власник Заслава робить спробу повернення статусу одного з провідних центрів внутрішньої та зовнішньої торгівлі Волинського воєводства. У 1753 р. було видано розпорядження князя Павла-Кароля Сангушка, щоб під час ярмарків та на ярмарки людей до Заслава запрошувати – «był rozkaz jaśnie oświeconego pana, aby podczas jarmarków i na

¹⁹⁰ Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. Київ. *Наукова думка*. 1988. С. 103.

¹⁹¹ Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI–XVIII століть. *Нова педагогічна думка*. 2018. № 2. С. 106-107.

¹⁹² Пришляк В. До питання про торговельні комунікації і митні системи українських земель першої половини XVIII століття. *Записки НТШ*. Львів, 2000. Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 383.

¹⁹³ Фелонюк А. Юзеф Дунін-Кравицький та Магдебурзьке право Мізоча на Волині. Рівне, 2011. с. 28. С. 22.

¹⁹⁴ Близняк М. Місто Лабунь за інвентарем 1788 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Т. 37: До 75-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 54.

¹⁹⁵ Krz. J. *Teofilpol. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1892. Т. XII. S. 298.

jarmarki ludzi zachęcać do Zaslawia».¹⁹⁶ Вже в 1764 р. у Старому Заславі перебудовується ринок, який тепер становив окрему міську дільницю, оточену дерев'яним парканом. В середині ринок поділявся на окремі вулиці з дерев'яними крамницями та мурованими магазинами.¹⁹⁷ В 1773 році містечко Турійськ, що належало Юзефу Оссолінському, отримало привілей на запровадження ярмарків на Св. Іллі і на наступний день по Св. Миколаю згідно календарю руському. Кожен ярмарок тривав чотири тижні.¹⁹⁸ 1774 р. Станіслав Август Понятовський надав місту Володимиру право на проведення ярмарків: на наступний день після свят Св. Войцеха, по Св. Анни і по святу Внебовзяття Пресвятої Диви Марії. Привілеєм 1786 року місто Володимир отримує право на будівництво аптеки.¹⁹⁹ У 1789 р. король надав привілей на чотири ярмарки містечку Млинову, котрі повинні проходити на Св. Миколая, Св. Трійці, Св. Іллі Пророка та Преображення Господнє за «календарем руським».²⁰⁰ В 1778 князь Юзеф Любомирський отримав від короля привілей на чотирьох тижневий ярмарок в Рівному, що починався в день Св. Георгія згідно календаря руського.²⁰¹ 1780 року привілей від Станіслава Августа на проведення ярмарків надано містечку Степань. Згідно календаря литовського проводилися два двотижневі ярмарки, один з яких на наступний день по Св. Покрови, і чотиритижневий ярмарок на наступний день по Св. Анни.²⁰²

Досить цікавим фактом що свідчить про розвиток торгівлі в містечку Корець, є виявлена восьмигранна ринкова площа. Ідея побудови саме такої

¹⁹⁶ Берковський В. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Огляди джерел та документальні нариси. Архіви України*. 2011. № 4. С.147.; Також див.: Goldberg, J. Żydowski handel detaliczny w Polsce w XVIII wieku. w świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zaslawia 1771 anno». *Przegląd humanistyczny*. 1993. R. 37. S. 48.

¹⁹⁷ Збруцький О. Торгові ряди XVIII ст. в Ізяславі: спроба локалізації. Славутчина та Правобережна Україна в історії України. *Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конф. (18-19 вересня 2014р., м. Славута)*. Київ; Хмельницький, 2014. С. 223.

¹⁹⁸ Krz. J. *Turzysk. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1892. T. XII. S. 670.

¹⁹⁹ Krz. J. *Włodzimierz. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1895. T. XIV. S. 172.

²⁰⁰ Archiwum Narodowe w Krakowie. Zespół Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów. Sygnatura 621. S. 1. Документ був внесений до луцьких гродських книг 4 вересня цього ж року. (90 stron).; Також див.: Krz. J. *Młynów. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1885. T. VI. S. 547.

²⁰¹ Krz. J. *Równie. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1888. T. IX. S. 822.

²⁰² Krz. J. *Stepań. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1890. T. XI. S. 327.

площі належить князю Йозефу Клеменсу Чарторийському. Дослідники вказують, що з кутів восьмигранної ринкової площі радіально виходили вулиці до найбільш значущих архітектурно-містобудівельних комплексів і важливих напрямків – до монастиря францисканців, до млинів і дороги на Межирічі, до власницького управління, до василіанського монастиря, до дороги на Аннопіль. Ринкова площа була мощена бруком, сторони формувалися двоповерховою мурованою забудовою, а на радіальних вуличках в оточенні садів стояли невеликі садиби чиновників, службовців економії та замку, будиночки запрошених князем з-за кордону ремісників, що працювали на мануфактурах Корця. Міська композиція ринкової площі формувалася так – з середини кожної із восьми сторін виходили промені-вулиці, кожен із сегментів складався з трьох будинків, один з яких мав подвір'я клиноподібної форми, довкола забудови ринку проходила широка вулиця, яка повторювала абрис площі.²⁰³

Проте, не у всіх містах активно розвивалася торгівля. В місті Заслав поряд із ярмарковою торгівлею занепадає й торгівля на місцевому локальному ринку. Даний ринок перестає користуватися популярністю у населення навколишніх населених пунктів, про що свідчить відсутність на торгах приїжджих купців та покупців з віддалених міст та сіл. Більш того, вже в середині XVIII ст. відзначається мала зацікавленість міщан-християн торгівлею, яка практично зосереджується в руках єврейських купців та крамарів.²⁰⁴

У багатьох містах і містечках на Волині функціонували щонедільні торги. Місцеві мешканці на торгах мали змогу купити продукти харчування, сировину для ремісничого виробництва та промислу, що доставлялася на міський ринок з окремих сіл і міст.²⁰⁵

²⁰³ Рибчинський О. В. Ринкові площі в композиційно-планувальній структурі історичного. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Архітектура*. 2015. № 816. С. 209.

²⁰⁴ Берковський В. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Огляди джерел та документальні нариси. Архіви України*. 2011. № 4. С.147-148.

²⁰⁵ Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI–XVIII століть. *Нова педагогічна думка*. 2018. № 2. С. 106.

В містечку Аннополі на відповідному рівні розвивалась торгівля. Тут працювало 16 кам'яних та 28 дерев'яних торгових лавок. В трьох з них реалізовували тканини, в тому числі і паперові. В інших лавках торгували сіллю, сухою рибою, оселедцями, горщиками і тютюном. Окрім того, містечко отримала королівський привілей на проведення двох ярмарків на рік: перший розпочинався у день Св. Антонія і тривав шість тижнів, другий – розпочинався 27 січня і тривав один тиждень. Про рівень торгівлі в містечку Киликіїв свідчить наявність у ньому шести дерев'яних лавок, де асортимент товарів був наступним: сіль, суха риба та тютюн.²⁰⁶ В містечку Гоща працювали десять торговельних лавок, в яких, як правило і переважно, продавали продукти харчування – рибу, оселедці, сіль, а також – тютюн.²⁰⁷ Наприкінці XVIII ст. в містечку Ляхівці налічувалося 40 крамниць, з яких 8 були пустими, з них сплачувався податок у сумі 210 злотих. Асортимент товарів був зумовлений місцевими потребами. Відтак, в Ляхівцях продавали бавовняні, конопляні та лляні тканини, сіль, рибу, тютюн. 1787 р. князь Яблуновський спеціальним документом дозволив встановити міську вагу, що б мало поживити торговельні процеси у місті. Варто згадати що в місті було налагоджено ставкове господарство, а в 1770-х років сушену й солону рибу возили звідси навіть до Львова й Варшави.²⁰⁸

Безумовно, важливим торговельним осередком на Волині було місто Старокостянтинів. На початку XVIII ст. місто переживало складний період, що негативно позначилося на торгівлі. Так, орендарі обтяжили торгівлю «збиточними митами», а тому купці стали кидати ці шляхи, самий митний прибуток став зменшуватися.²⁰⁹ Проте, незважаючи на тяжкі умови життя, торгівля цього міста протягом XVIII ст. все-таки зростає й дає працю чималій

²⁰⁶ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог. 2011. Вип. 17. С. 84-86.

²⁰⁷ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог. 2011. Вип. 17. С. 89.

²⁰⁸ Близняк М. Містечко Ляхівці наприкінці XVIII ст. *Студії і матеріали з історії Волині 2013*. Кременець. 2015. С. 80.

²⁰⁹ Баранович О.І. Панське місто за часів Польської держави (Старий Костянтинів). *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ. 1928. С. 32.

кількості людності. За це свідчить числа постійних крамниць цього міста. 1728 р. в місті було 9 крамниць. В 1760-х бачимо склепів мурованих 16, крамниць дерев'яних єврейських, котрі вони своїм коштом збудували - 20. 1767-1768 скарб визнав за потрібне збудувати ще 48 склепів, що й було зроблено.²¹⁰ Олексій Баранович вказує що внутрішній ринок споживав багато пива, великий відсоток розходився горілки, меду, вишняку. 1778 р. від 1 січня до 31 березня в Константинові в роздріб було продано трунків (алкогол.напій) на 5556 злотих. Значну роль на місцевому ринку відігравало рибне господарство. Не всі сорти риби йшли на експорт, багато риби розпродували свіжою. Коли спускався став, то потрібно було збути так багато свіжої риби, що монополізувалися для неї місцеві ринки, та ще до того накладалася вона примусово підданам. В контракті на спуст Передмірецького ставу 1750 р. вставлено такий пункт: «Через цілий час спусту того ставу жоден так з своїх людей, як і чужих не має наважитися рибу з чужих ставів підвозити та продавати», має на ринку бути одна риба передмірецька. Постійним товаром на тодішніх ярмарках і торгах була риба солена й сушена. В Константинові в досліджуваний період були крамниці, які спеціально торгують рибою. Були й в місті крамниці які торгували ременем. Місцеві ремісники потребували сировину, тому на міських ярмарках можна були знайти шкури шевські, товари кушнірські. В Старокостянтинові проживало безліч безземельних ремісників, тому великим попитом користувалася сільськогосподарська продукція.²¹¹ Власник Старокостянтинова монополізував торгівлю сіллю. В Костянтинові вона досягала значних розмірів, тому в місті було побудовано великий склад солі. Він стояв при тракті Кузьминським, що йшов до Галичини; магазин мав три ряди – один мурований, а два дерев'яних. Також відомо що монополія дьогтю та смоли 1782 р. принесла власнику міста 2400 злотих. На місцевому ринку можна було знайти товари ремісників: начиння бондарське, скрині столярські, шкури шевські, волоські

²¹⁰ Баранович О.І. Панське місто за часів Польської держави (Старий Костянтинів). *Записки історико філологічного відділу ВУАН*. Київ. 1928. С. 43-44.

²¹¹ Баранович О.І. Панське місто за часів Польської держави (Старий Костянтинів). *Записки історико філологічного відділу ВУАН*. Київ. 1928. С. 40.

шкури баранячі, товар кушнірський – кожухи, горщики, точила, бруси. Окрім того, завозилися товари з Західної Європи: залізо, коси, скло.²¹²

В торговельному житті Константинова важливу роль відіграла торгівля з південними закордонними землями, з землями Турецької імперії. Як вже зазначалося раніше, Старокостянтинів був відомий, як склад усякого роду товарів, котрі йшли з Литви на Поділля, Румунію, Туреччину та назад, - сюди звозили вироби цих земель для розповсюдження по Литві. Серед речей із Сходу привозили сюди шовкові матерії, зокрема, це турецький атлас та дамас, потім китайка, турецькі, китайські, перські паски й шалі. Шляхта носила сукна й шерстяні тканина з східних фабрик. В кінці століття стали переважати французькі шовкові вироби. Зброя, що була в загальнім уживанні в шляхти, була без виключення закордонних фабрик: дамаські шаблі, турецькі карабелі.²¹³

У XVIII ст. помітним торговельним центром на Волині стало Дубно. До середини XVIII ст. воно належало Сангушкам, а в 1753 р. перейшло до Любомирських. Провідне місце в торговельних оборотах місту забезпечило вигідне географічне розташування. Тут перехрещувалися шляхи, що вели на Луцьк, Крем'янець та Острог. З Дубна до Луцька проходила «добровільна дорога» через Дорогостаї. До Крем'янця з Дубна вели два шляхи, один - через містечко Вербу, а другий - через Смигу і Білокриницю. З Дубна до Берестечка через Мильчу і Вовковиї простягався Дубенський гостинець. Зі Львова та Бродів дорога на Дубно прямувала через Радивилів, Пустоїваня, Вербу і Тороканів. З Острога до Дубна потрапляли дорогою, що вела через Мізоч. А з Дубровиці до Дубна тоді можна було дістатися через Степань і Клевань. Окрім того, через Дубно проходили і магістральні торговельні тракти, що сполучали Галичини і Волині з Наддніпрянщиною, зокрема два варіанти шляху на Київ, продовженням якого був шлях на Батурин і Глухів. Через Острог, Дубно і Луцьк вів «воловий шлях», яким спроваджували волів з Поділля та й самої

²¹² Баранович О.І. Панське місто за часів Польської держави (Старий Костянтинів). *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ. 1928. С. 41-43.

²¹³ Баранович О.І. Панське місто за часів Польської держави (Старий Костянтинів). *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ. 1928. С. 43.; Також див.: Антонович В. Б. О промисленности Юго-Западного края в XVIII ст. *Записки Юго-Западного Отдела Русск. Географ. Общества*. 1873. Киев. 1874. Т. I. С. 189.

Волині до Вроцлава і Гданська. У 1768 р. Польський король Станіслав-Август Понятовський запровадив надзвичайний поштовий зв'язок, що пробігав шляхом: Варшава - Люблін - Володимир - Луцьк - Дубно - Заслав - Старокостянтинів - Вінниця - Тульчин - Умань - Богопіль - Херсон. Наприкінці століття через Дубно проходив також поштовий тракт Київ - Варшава.²¹⁴

В економічному житті Дубна і його передмість - Черненини і Сурмичів у XVIII ст. важливе місце посідали щотижневі торги, які від XVI ст. за традицією відбувалися в суботу. На ринковій площі селяни з навколишніх сіл продавали продукти харчування і сільськогосподарську сировину, а натомість купували у місцевих ремісників реманент, одяг, хатне начиння та інші предмети повсякденного вжитку. За торговельною спеціалізацією серед волинських міст Дубно виділялося як локальний центр торгівлі хмелем.²¹⁵

Місцевих крамарів можна було зустріти на ярмарках більш ніж 20 міст. Дубно стало містом де нагромаджувалася чимала кількість різних товарів з Балкан, Близького Сходу і Західної Європи. Вірменські купці з Дубна, своєю чергою, тримали у руках транзитну торгівлю «східними товарами».²¹⁶ Наприклад, можемо побачити цікавий асортимент товарів що привозили до Дубна купці – вина, шампанське, англійське пиво, фаянс різний, лимони та апельсини.²¹⁷

Неабияке піднесення в економічному і торговельному житті Дубна відбулося після першого поділу Польщі в 1772 р., коли в місто було перенесено контрактні ярмарки зі Львова. Такі багатолюдні з'їзди магнатерії та шляхти, а головне - купців та покупців задля укладення угод продажу-купівлі землі та різноманітних товарів, спричинили помітне піднесення міста. В умовах

²¹⁴ Пришляк В. Торговельне місто Дубно у XVIII ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 5: ПРОДФОНМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича* / Упоряд. Б. Якимович, М. Боянівська, О. Серета, А. Ясіновський. Львів, 1998. С. 511 – 512.

²¹⁵ Пришляк В. Торговельне місто Дубно у XVIII ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 5: ПРОДФОНМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича* / Упоряд. Б. Якимович, М. Боянівська, О. Серета, А. Ясіновський. Львів, 1998. С. 512 – 513.

²¹⁶ Пришляк В. Торговельне місто Дубно у XVIII ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 5: ПРОДФОНМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича* / Упоряд. Б. Якимович, М. Боянівська, О. Серета, А. Ясіновський. Львів, 1998. С. 513.

²¹⁷ Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (На прикладі міста Дубно). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки*. Острог, 2020. Вип. 30. С. С. 10.

неорганізованого кредиту контракти набагато полегшували торговельні взаємини, особливо за територіальної віддаленості партнерів. Цікаво, що знамениті згодом контракти в Дубні згадуються ще з 1738 р. Очевидно, спершу це були малі контрактів ярмарки - подібні до тих, що проводилися у Бродах, Луцьку та інших містах. Контрактів ярмарок, що розпочинався щороку 7 січня і тривав протягом чотирьох тижнів, в окремі роки збирав до 30 тисяч чоловік - у тому й місцевих і закордонних купців з Польщі, Австрії, німецьких князівств, Росії і Туреччини, - тоді як населення Дубна заледве сягало 6 тисяч мешканців. Для зберігання товарів у Дубні було збудовано великі склади. Одними з найбільших власників таких складів були магнати Жевуські, які відправляли збіжжя та інші сільськогосподарські товари зі своїх маєтків до Торуня і Гданська. З огляду на перетворення міста у значний центр міжнародного торговельно-економічного життя, фундаменти старого замку князів Острозьких було використано для реконструкції дубенської резиденції Любомирських і спорудження палацу, в якому стали влаштовувати пишні прийняття для впливових гостей, які прибували на контракти. Деякі волинські шляхтичі почали будувати в місті свої резиденції - так звані «дворки».²¹⁸ Крім цих знаменитих контрактів, 1777 р. у Дубні запроваджено ще три двотижневі ярмарки, які відбувалися 23 квітня (на день Св. Юрія), 20 липня (на Св. Іллі) і 18 жовтня (на Св. Луки), а також один чотиритижневий ярмарок 6 січня згідно з православним календарем.²¹⁹ Згодом, у 1789 р. до них долучено ще один чотиритижневий ярмарок, що починався 21 листопада (в день Св. Михайла).²²⁰

Участь у ярмарках приймали магнати, шляхта, купці, ремісники Варшави, Києва, Львова, Бердичева і навіть Одеси. З перших же років контракти принесли власникам міста – князям Любомирським і магістрату – величезні доходи. Польські історики згадували, що вони складали навіть

²¹⁸ Пришляк В. Торговельне місто Дубно у XVIII ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 5: ПРОДФОНМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича / Упоряд. Б. Якимович, М. Боянівська, О. Серета, А. Ясіновський. Львів. 1998. С. 514.

²¹⁸ Поровчук О. Г., Пахалюк Л. В. З історії м. Дубно кінця XVIII – початку XX ст. *Національний університет водного господарства та природокористування Вісник. Гуманітарні науки. Зб. наук. праць*. Рівне. 2010. Вип. 3(51). С. 13-14.

²¹⁹ Archiwum główne akt dawnych w Warszawie (Polska), zespół: *Księgi Kanclerskie*. Sygn. 57/2. S. 52-54.

²²⁰ Archiwum główne akt dawnych w Warszawie (Polska), zespół: *Księgi Kanclerskie*. Sygn. 91. S. 260-262

мільйонні суми. Ярмаркова торгівля була дуже вигідною, оскільки швидко збагачувала місто – за тодішніми законами кожний купець сплачував у казну частину свого прибутку.²²¹

За наказом Павла I від 27.09.1797 р. Дубенські контракти розділяються і значна їх частина переводиться у місто Київ. Тут залишається тільки два ярмарки – Хрещенський (з 6.01 по 6.02) і Петропавлівський (29.06). Якщо другий в основному використовувався для торгівлі кінями різних порід, а товарообіг його постійно скорочувався, то перший був більш вагомий і ще довго, не дивлячись на зменшення товарообігу, майже до другої половини ХІХ ст. називався контрактним і продовжував користуватися повагою навіть закордонних купців.²²²

Купці з волинських міст часто були учасниками ярмарок та торгів у сусідньому Подільському воєводстві. Так, торговці наприкінці ХVІІІ ст. з околиць Дубна та Луцька часто купували у місті Балта у місцевих селян в значних об'ємах коней, рогату худобу, вівці, а також сир, масло, свіже сало, дерев'яне та пісне масло.²²³

Велися також торговельні зв'язки Волині з Гетьманщиною та Росією. Відомо, що з Макарівського ярмарку на Волинь та інші західноукраїнські землі везли хутра, тютюн, металеві вироби, текстиль, одяг, взуття.²²⁴ 1725 року через форпости біля Києва проїжджали, щоб побувати «за Дніпром для купецтва», торговці з Межиріччя, Полонного, Острога, Рівного. Того ж таки року до Києва торговці з Рівного везли таке популярне для першої половини ХVІІІ ст. «хлібне вино». У 1739 р. через Сорокошицький форпост поверталися додому купці з Дубна, Горохова та Межиріччя. 1758 через Васильківську митницю в

²²¹ Поровчук О. Г., Пахалюк Л. В. З історії м. Дубно кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. *Національний університет водного господарства та природокористування Вісник. Гуманітарні науки. Зб. наук. праць*. Рівне. 2010. Вип. 3(51). С. 13-14.

²²² Поровчук О. Г., Пахалюк Л. В. З історії м. Дубно кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. *Національний університет водного господарства та природокористування Вісник. Гуманітарні науки. Зб. наук. праць*. Рівне. 2010. Вип. 3(51). С. 14.

²²³ Карачківський М. Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці ХVІІІ ст. // *Історично-географічний збірник* видає Комісія для складання Історично-Географічного словника України / За ред. О. Грушевського. Київ: З друкарні ВУАН, 1931. С. 169.

²²⁴ Балубашевич Т. А. Торговельні зв'язки українських земель із Росією в другій половині ХVІІІ ст.: спроба узагальнення. *Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні*. Київ: Наук. думка, 1988. С. 80.

Гетьманщину потрапляли товари з Бродів, Дубна і Чорткова. Відповідно, 1763 р. через Васильків до Бродів і Дубна було перевезено партії необхідних там товарів.²²⁵

Російські торговці – кріпосні селяни зі знаменитого села Палеха Владимирського повіту – 1738 р. здійснювали поїздки «за кордон через Київ до Полонного та Львова». Наприкінці січня – на початку лютого 1743 р. «Купець Гжатської пристані» А. Андрєєв та селянин з Палеха І. Семенов клопотали в Київській губернській канцелярії про видачу їм паспортів на проїзду до Полонного, Бродів та Львова.²²⁶

Дубенські купці підтримували також торговельні контакти з Гетьманщиною. Так, наприклад у листі гетьмана Івана Скоропадського 1719 р. йдеться про суперечку між ніжинським купцем Максимом Тимофійовичем, що торгував волами, і єврейськими торгівцями з Дубна й Острога. У травні 1739 р, з Гетьманщини, поверталися додому 18 євреїв Дубна на чолі з Меєром Евелевичем, У документах Київської губернської канцелярії зафіксовано, що у 1741 р. дубенські євреї торгували в Ніжині та Борзні. Відомо, що у квітні 1738 р. ніжинський купець-вірменин Мінас Павлов віз для продажу до Дубна на 5 возах російське хутро. Цей товар з ним супроводжували 5 челядників - українців та 3 вірмен.²²⁷

Торгівля була досить складним та небезпечним заняттям. Кризові явища в економічному житті Речі Посполитої породжували свавілля магнатурії та шляхти. Саме тому серйозною перешкодою для розвитку торгівлі були численні грабежі та ошуканства. Ще гетьман Іван Мазепа за посередництвом російського канцлера Гаврила Івановича Головкина домогся від великого коронного гетьмана Речі Посполитої Станіслава - Яна Яблоновського охоронних універсалів для українського купецтва. Перший з них – від липня

²²⁵ Пришляк В. До питання про міжрегіональний та міждержавний товарообмін в українських землях першої половини XVIII століття. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2008. Т.СCLVI: Праці Історично-філософської секції. С. 54 - 55.

²²⁶ Пришляк В. До питання про міжрегіональний та міждержавний товарообмін в українських землях першої половини XVIII століття. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2008. Т.СCLVI: Праці Історично-філософської секції. С. 64.

²²⁷ Пришляк В. Торговельне місто Дубно у XVIII ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 5: ПРОДФОНІМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича / Упоряд. Б. Якимович, М. Боянівська, О. Серета, А. Ясіновський. Львів, 1998. С. 513 - 514.

1700 р. - передбачав для українських купців із гетьманськими паспортами, що, «віддавши, згідно давніх звичаїв, мито там, де повинні його заплатити, матимуть волю без жодної кривди та утяжень продавати з ними по цілій Польщі, переходити за кордон до іншого краю». Другий був звернений до польської шляхти з тим, щоб гарантувати безпеку для українських купців, які «могли вільно продавати і без будь-якої труднощі та заборони безпечно переходити по цілій Польщі і за кордон».²²⁸

Проте, не завжди письмова угода могла слугувати гарантією для безпечної торгівлі. Пан Пребендовський, підскарбій коронний, у своїх листах згадує непоодинокі випадки грабежу на волинських дорогах. Так, 1718 року вертаючись з острозьких ярмарків між Острогом та Заславом було пограбовано купців і жителів лохвицьких Федора Йосифовича і Никифора Ігнатовича. Їх обох було вбито, серед відібраного було 2500 злотих, коні та багато інших речей що були у возах. Наступний випадок трапився в Берестечку, де місцевий шляхтич Карчевський спіймав і ув'язнив розбійників. Коли до нього прибули купці лохвицькі і впізнали своїх кривдників, то і купців також було арештовано доти, доки вони не дали письмового зобов'язання виплатити за себе певну суму. Карчевський вимагав 380 злотих які він витратив на утримання грабіжників. Відтак, лише через тиждень Федора Остаповича, купця лохвицького, було випущено з ув'язнення після виплати грошей. Даний випадок був досить поширеним в тогочасній Польщі. Одним із постраждалих був і київський купець Роман Якимович, котрий їхав з України до Сілезії. Купець позичив кілька тисяч злотих у євреїв з Острога. Коли ж він повертався назад з накупленими товарами, то ті євреї в Острозі його арештували, незважаючи на те, що Роман Якимович давав поруку виплатити борг. Євреї розуміли, що отримавши в свої руки товари, зможуть виручити значно більшу суму.²²⁹ Серед постраждалих були Іван Карпенко і Василь Лаврук, що

²²⁸ Пришляк В.В. Волинська примітка в австрійсько-польському трактаті 1727 року про українську торгівлю із Сілезією. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. № 22. С. 189.

²²⁹ Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-х – 1730-х роках. Упоряд., передм., прим., коментарі В. Пришляка. Київ. *Кліо*. 2020. С.61-63.

поверталися із Вроцлава. Мешканець і купець із Ніжина Максим Забіла, який теж їхав із Сілезії, зазнав кривд від острозьких євреїв. Наступного 1719 р., повертаючись із Вроцлава, на Волині потерпів конотопський мешканець Клим Лисенко.²³⁰

Значно ускладнювалось ведення торгівлі під час поширення чуми, тому що на митницях примушували відбувати 6-тижневий карантин. Окрім того, за царським указом, під час чуми з території Гетьманщини виселяли усіх польських євреїв та забороняли їм в'їзд. Така доля спіткала дубенського єврея Шмойла Євлевіча, якого відігнали від Сорокишицьких форпостів разом з п'ятьма возами сукна привезеного з Австрії.²³¹

На Волині користувалися монетами багатьох європейських країн. Найпоширенішими були польські та литовські монети. В обігу досить часто зустрічалися злотувки (30-грошовики), мідні соліди, тимфи, шостаки, таляри биті, орти, «червоні золоті» або ж дукати, шеляги й полтораки.²³²

Отже, вдале географічне розташування робило Волинь особливим регіоном у торгівельних процесах. Свідченням цього є величезна мережа торгових шлях по цілому воєводству. Товари з Волині можна було зустріти на ярмарках центральної та східної Європи, Росії та Туреччини. У Волинському воєводстві торгівля була більш розвинута порівняно з іншими воєводствами Правобережжя. На це вказує спеціалізація міст у торгівлі певним товаром. Особливо прибутковими у досліджуваній період були продукти лісових промислів та сіль. Надзвичайно важливим був той факт, що ціла низка міст отримує право на проведення торгів, що активізує торгівлю на місцевому рівні. У XVIII ст. Дубно стає провідним торговельним осередком. На місцевих контрактах збирається велика кількість людей, що приносить значні прибутки місту. Варто відзначити що торгівля була досить небезпечною справою, про що

²³⁰ Пришляк В.В. Волинська примітка в австрійсько-польському трактаті 1727 року про українську торгівлю із Силезією. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. № 22. С. 190.

²³¹ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 176.

²³² Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 180-181.

свідчать численні ошуканства та грабежі. І все ж, незважаючи на складність і небезпечність даного заняття, торгівля продовжувала розвиватися і приносити прибутки.

Висновки

Волинь продовжувала залишатися багатонаціональним регіоном. В містах можна було зустріти представників різних націй: українці, поляки, євреї, турки, татари, литовці, цигани, вірмени, караїми, угорці, росіяни та інші. У XVIII ст. на Волині існувало приблизно 110 міських поселень, проте ця кількість не була сталою і в залежності від ситуацій могла змінюватися. Найбільш заселеними містами у даний період були: Дубно, Старокостянтинів, Заслав, Острог, Любар, Корець та інші.

Економічні процеси на Волині у XVIII ст. визначалися загальним розвитком Речі Посполитої, яка переживала період занепаду. Перша половина XVIII ст. характеризується повільним розвитком цехового ремесла. Саме ж становище ремісників було настільки складним, що багато хто залишає свою професію і переходять до землеробства. Особливо тяжким було становище євреїв-ремісників, у той же час їм заборонялося займатися землеробством. В місті Олика ремісники намагаються продати свої вироби приїжджим купцям, при цьому ухилялися від сплати податку до цехової скриньки. Ситуація ускладнюється також і внутрішньо цеховою боротьбою.

Розуміючи загрозові тенденції, власники міст намагаються всіляко покращити становище ремісників, при цьому не втрачають можливість збільшити і власні прибутки. Так, в містечку Любарі видають документ, метою якого було унормування податків. Власник міста Ровно видає розпорядження де прописує обставини праці в цеху. Юзеф Дунін-Карвицький перетворює Мізоч на свою резиденцію і запрошує ремісників селитися в своєму населеному пункті. Це ж стосується і містечка Степань, де в 1780 році видається розпорядження на підтвердження прав ткачів та музикантів.

В зв'язку зі зменшенням попиту на зерно на західноєвропейських ринках, його починають використовувати для виготовлення горілки. Саме тому у XVIII ст. гуральництво стає одним з найрозвинутіших промислів. Відтак, дрібні гуральні стають невід'ємною частиною міського поселення. Наступним розвинутим промислом стало борошномелля. Млини використовують не лише

для молотіння борошна, а й для очищення пшона, гречки. Показником розвитку та важливості даного промислу можна вважати наявність млинів у місті. Прагнучи збільшити власні прибутки, власники міст монополізують вищезгадані промисли.

В другій половині XVIII ст. на Волині діяло близько десяти скляних дрібних гут, а вже наприкінці XVIII ст. в містечку Корець з'являється перша на території сучасної України порцелянова мануфактура, вироби якої були популярними від Москви до Валахії. Також в містечку Корець діяла суконна й полотняна мануфактури князя Чорторійського, де значна кількість місцевих жителів отримували роботу.

Проте, незважаючи на тяжке становище, з 20-х років XVIII ст. починається певне пожвавлення економічних процесів. Не маючи змогу швидкими темпами організувати промислове виробництво, магнати починають впроваджувати фільваркове господарство в міське життя. Безумовно сприятливим було отримання магдебурзького права значною кількістю міст. Це означало, що з'являлася можливість проводити ярмарки та щотижневі торги, провідне місце тут належало єврейській людині.

Вдале географічне розташування робило Волинь одним з провідних центрів торгівлі. Тут проходили шляхи що сполучали Україну з Польщею, Австрією, німецькими землями, Росією, а також деякими країнами Західної та Центральної Європи. Не менш важливими були «волові» шляхи. Вони проходили через Волинь і йшли до Сілезії та Володави, куди українські купці щороку переганяли сотні волів на продаж. Містечко Устилуг відіграло роль найважливішого волинського порту, яким сплавливали збіжжя до Гданську. Цей водний шлях був надзвичайно важливим для магнатів, так як товари звідси за посередництвом Польщі потрапляли до Англії, Нідерландів, Шотландії. Важливість Волині як торгового осередка засвідчує той факт, що 1727 року в Луцьку створювалася особлива митна комора. Окрім того, в переліку головних ярмарків Речі Посполитої можна зустріти чималу кількість волинських міст.

У XVIII ст. виникає спеціалізація в торгівлі певним товаром і виділяються такі міста як: Кременець, Луцьк, Славута, Володимир, Олика і Старокостянтинів. Особливо прибутковими товарами для волинських торговців стають сіль і поташ. Власники міст дбаючи про власне збагачення всіляко заохочують населення до торгівлі. У досліджуваній період ряд міста отримують привілеї на проведення торгівлі. Тут слід згадати Мізоч, Турійськ, Володимир, Млинів, Рівне, Степань та інші. Місто Старокостянтинів відіграло важливу роль у торгівлі з турецькими землями, тут створювався склад товарів що прямували з Литви на Поділля, Румунію, Туреччину та назад. Значним торговельним осередком у XVIII ст. стає місто Дубно. Після першого поділу Польщі зі Львова до Дубна переносяться контрактні ярмарки, котрі в окремі роки збирають до 30 тисяч чоловік. Під час контрактів на вулицях міста можна було зустріти купців з Варшави, Києва, Львова, Бердичева, Одеси.

Відомо також про торговельні зв'язки Волині з Гетьманщиною та Росією. На Волинь та інші західноукраїнські землі везли хутра, тютюн, металеві вироби, текстиль, одяг, взуття. Що стосується Росії, то відомо що селяни з Владимирського повіту неодноразово відвідували волинські ярмарки, а також клопотали про видачу паспортів щоб потрапити на Правобережну Україну.

На волинській торгівлі згубно відображалися суворі реалії внутрішнього та міжнародного життя XVIII століть, роз'єднаність українських земель, свавілля магнатів і можновладців, постійна загроза грабежу і розбою заважали повнокровному розвитку торгівлі та краю в цілому. І все ж, незважаючи на складні соціально-економічні умови, містам вдалося вийти з періоду економічного занепаду і налагодити механізм відбудови краю.

Список використаних джерел та літератури

I. Джерела

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1859-1914. Ч. 5 : Т. 1 : Акты о городах (1432 - 1798). Киев: Унив. тип., 1869. 636 с.
2. Берковський В. Г. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Архіви України*. 2011. № 4 (274). С. 146-154.
3. Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (На прикладі міста Дубно). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичні науки*. Острог. 2020. Вип. 30. С. 5 - 12.
4. Близняк М. Інвентар Межиріччя Острозького 1728 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. До 30-річчя пуску 1-го енергоблока Хмельницької АЕС / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця*. Нетішин, 2017. Вип. 6. С. 117 – 127
5. Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Вип. 27: на пошану Володимира Трофимовича. Острог: Вид. НУОА, 2018. С. 187 – 206.
6. Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія»*. Серія "Історичні науки". Острог, 2017. Вип. 26. С. 5 – 23.
7. Державний історико-культурний заповідник м. Острога. Відділ фондів. № КН 23871 / III-Д 9250.
8. Фелонюк А. Статут цеху Мізоча 1763 року. *Острозька давнина. Науковий збірник*. Остріг, 2013. Вип. 2. С. 219-230.
9. Archiwum główne akt dawnych w Warszawie (Polska). Zespół: *Księgi Kanclerskie*. Sygn. 57/2. S. 52-54
10. Archiwum główne akt dawnych w Warszawie (Polska). Zespół: *Księgi Kanclerskie*. Sygn. 91. S. 260-262.
11. Archiwum Narodowe w Krakowie. Zespół Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów. Sygn. 621. S. 1.

12. Osidłość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1938. T. VII. S. 179 – 228.

II. Література

13. Антонович В. Б. О промышленности Юго-Западного края в XVIII ст. Записки Юго-Западного Отдела Русск. Географ. Общества. Киев, 1874. Т. I. 339 с.
14. Антонович В. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. – Ч. 2. – Львів: Накладом НТШ. 1904. с. 462.
15. Балабушевич Т. А., Баран В. Д., Баран В. К. *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т.* Київ. 2011. 608 с.
16. Балубашевич Т. А. Торговельні зв'язки українських земель із Росією в другій половині XVIII ст.: спроба узагальнення. *Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні*. Київ: Наук. думка, 1988. С. 78 - 84.
17. Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии). *Вопросы истории*. 1947. № 8 (август). С. 30–49.
18. Баранович О.І. Панське місто за часів Польської держави (Старий Костянтинів). *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ. 1928. 63 с.
19. Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: Навчальний посібник. Рівне, 1997. 111 с.
20. Безпалько В., Кузьмінський І. Витоки та функціонування музичного цеху міста Степань у світлі нових джерел. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2019. Вип. 11. С. 112-121.
21. Безпалько В., Кузьмінський І. Витоки та функціонування музичного цеху міста Степань у світлі нових джерел. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2019. Вип. 11. С. 112-121.
22. Берковський В. Г. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Архіви України*. 2011. № 4(274). С. 146-154.

23. Берковський В. Соціальна та етнічна структура торговців Волині в XVI – першій половині XVII ст. *Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2012. Т. 22. С. 347 – 357.
24. Бирук М. Інвентарі Острозчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки*. Острог, 2009. Вип. 14. С. 71-84.
25. Бирук М. Населення Острозчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Острог, 2008. Вип. 13. С. 343-357.
26. Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог. 2022. Вип. 33. С. 55-75.
27. Близняк М. Б. Єврейська громада міста Ляхівці у другій половині XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20-21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції “Польська культура в контексті волинського тексту», 3-4 квітня 2014 року*. Луцьк. 2014. Вип. 49. С. 14-19.
28. Близняк М. Б. Регламентация економічної діяльності єврейської громади у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Universum Historiae et Archeologiae=The Universe of History and Archeology=Універсум історії та археології*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 70 - 83.
29. Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (На прикладі міста Дубно). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог. 2020. Вип. 30. С. 5 - 12.
30. Близняк М. Інвентар Межиріча Острозького 1728 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. До 30-річчя пуску I-го енергоблока Хмельницької АЕС / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця*. Нетішин, 2017. С. 117 - 127.

31. Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки Національного університету "Острозька Академія". Серія "Історичні науки"*. Острог, 2017. Вип. 26. С. 5-23.
32. Близняк М. Мізоч наприкінці XVIII століття. *Дерманська та Мізоцька земля в українському та загальноєвропейському вимірі. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, 03 червня 2018 року, с. Дермань Друга*. Дермань Друга, 2018. С. 60-62.
33. Близняк М. Містечко Ляхівці наприкінці XVIII ст. *Студії і матеріали з історії Волині 2013* / Гол. ред. В. Собчук. Кременець, 2015. С. 75 – 98.
34. Близняк М. Містечко Ляхівці наприкінці XVIII ст. *Студії і матеріали з історії Волині 2013* / Гол. ред. В. Собчук. Кременець, 2015. С. 75 – 98.
35. Близняк М. Місто Лабунь за інвентарем 1788 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Т. 37: До 75-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 51 – 62.
36. Близняк М. Місто Шумськ у комплексі волинських маєтків князів Радзивилів другої половини XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог. 2021. Вип. 32. С. 62-74.
37. Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 80-94.
38. Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. *Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 квітня 2018 р.) / відп. за вип. В. В. Кривошеїн*. Дніпро: 2018. С. 139 - 143.
39. Близняк М.Б. Регламентація економічної діяльності єврейської громади у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Universum*

Historiae et Archeologiae=The Universe of History and Archeology=Універсум історії та археології. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 70 - 83.

40. Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 148-189.
41. Борилюк Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки».* Вип. 14. С. 60-70.
42. Борисенко В. Й., Боровик М. К., Брянцева Т. П. Історія Української РСР. Київ. 1979. Т.2. 616 с.
43. Брянцева Т. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. *Вісник Київського університету.* Київ, 1978. Вип. 21. С.70 - 123.
44. Вихованець Т. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zasławia...» Епізод з історії заславської шляхти у першій третині XVIII ст. *Ізяславщина від давнини до сучасності: науково-краєзнавче видання.* Ізяслав; Острог, 2013. Вип.1. С. 70–88.
45. Вихованець Т. Частина історії: Історико-краєзнавчі нариси. Острог. 216 с.
46. Вітренко В. Створення виробництва «білого золота» на Волині в кінці XVIII – на початку XX століття. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. Науковий збірник.* 2009. Вип. 2. С. 259-268.
47. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія / І. О. Ворончук . Київ. 2012. с. 712.
48. Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI - XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія.* Тернопіль, 2016. № 1. С. 36-42.
49. Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI – XVIII століть. *Нова педагогічна думка.* Рівне, 2018. № 2(94). С. 105 – 109.

50. Дашкевич Я. Р. Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць. Львів: Вид-во Логос, 2012. 1328 с.
51. Дашкевич Я. Розселення вірменів на Україні у XI-XVIII ст. *Український історично-географічний збірник*. Київ. 1971. Вип. I. С. 90 – 155.
52. Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-х - 1730-х роках / Упоряд., передм., прим., коментарі В. Пришляка. Київ: Кліо, 2020. 320 с.
53. Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х томах. Т.2 : Від половини XVIII століття. 2-ге вид., Київ: Глобус, 1992. 349 с.
54. Заяць А. Магдебурзьке право в містах Правобережної України у XV – першій половині XVII ст. *Ефективність державного управління: зб. наук. Праць Львівського інституту державного управління при Президентові України*. Львів, 2009. Вип. 18 / 19. С. 229 – 236.
55. Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка. 2019. с. 582.
56. Збруцький О.М. Торгові ряди XVIII ст. в Ізяславі: спроба локалізації. *Славутчина та Правобережна Україна в історії України. Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (18-19 вересня 2014р. м. Славута)* / За ред. Берковського В.Г., Сидора В.Б. та ін. Київ; Хмельницький, 2014. С. 220-229.
57. Зотова Т. Вірменська громада в Кам'янці-Подільському XVI–XVII ст. *Київські історичні студії*. Київ. 2016. № 2. С. 117-124.
58. Каманин, И. Переписи єврейського населення в Юго-Западном крає в 1765–1791гг. В: Ка- манин, И., ред., 1890. *Архив Юго-Западной России*. Киев, 1890. Ч. 5. Вып. 1. Т. 2. 667 с.
59. Карачківський М. Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII ст. *Історично-географічний збірник видає Комісія для складання Історично-Географічного словника України* / За ред. О. Грушевського. Київ: З друкарні ВУАН, 1931. С. 161 – 187.

60. Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII століття. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2013. Вип. 10. С. 97-114.
61. Кихтюк В. Основні типи та кількість поселень на Волині. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2012. Вип. 5. С.216 - 225.
62. Клименко Ф. Из истории финансового строя города Дубно (конец XVII – начало XVIII вв.). *Юбилейный сборник историко-этнографического кружка при университете св. Владимира*. Киев, 1914. С. 275–299.
63. Ковальський М. Етюди з історії Острога. Нариси. Острог, 1998. 288 с.
64. Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. Київ: Наукова думка, 1988. 248 с.
65. Компан О. С. Міста України у другій половині XVII ст. АН УРСР. 1963. 388с.
66. Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях : статті і матеріали. Львів, 2012. 701 с.
67. Кузьмінський І, Годек А. Музична спадщина міста Заслава (17– 18 ст.). *Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Студії мистецтвознавчі*. Київ, 2018. Вип. 3. С. 42 - 51.
68. Магочій П. Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Вид. друге, доповн. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2018. 340 с.
69. Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. Київ: Наук. думка, 1969. Вип. 4. С. 196 – 209.
70. Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. *Аксиома*. 2012. 480 с.
71. Петрович В. Люстрації – джерело вивчення соціально-економічної історії міста Володимира середини XIV – XVIII століття. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Історія. 2017. № 1. С. 13-18.

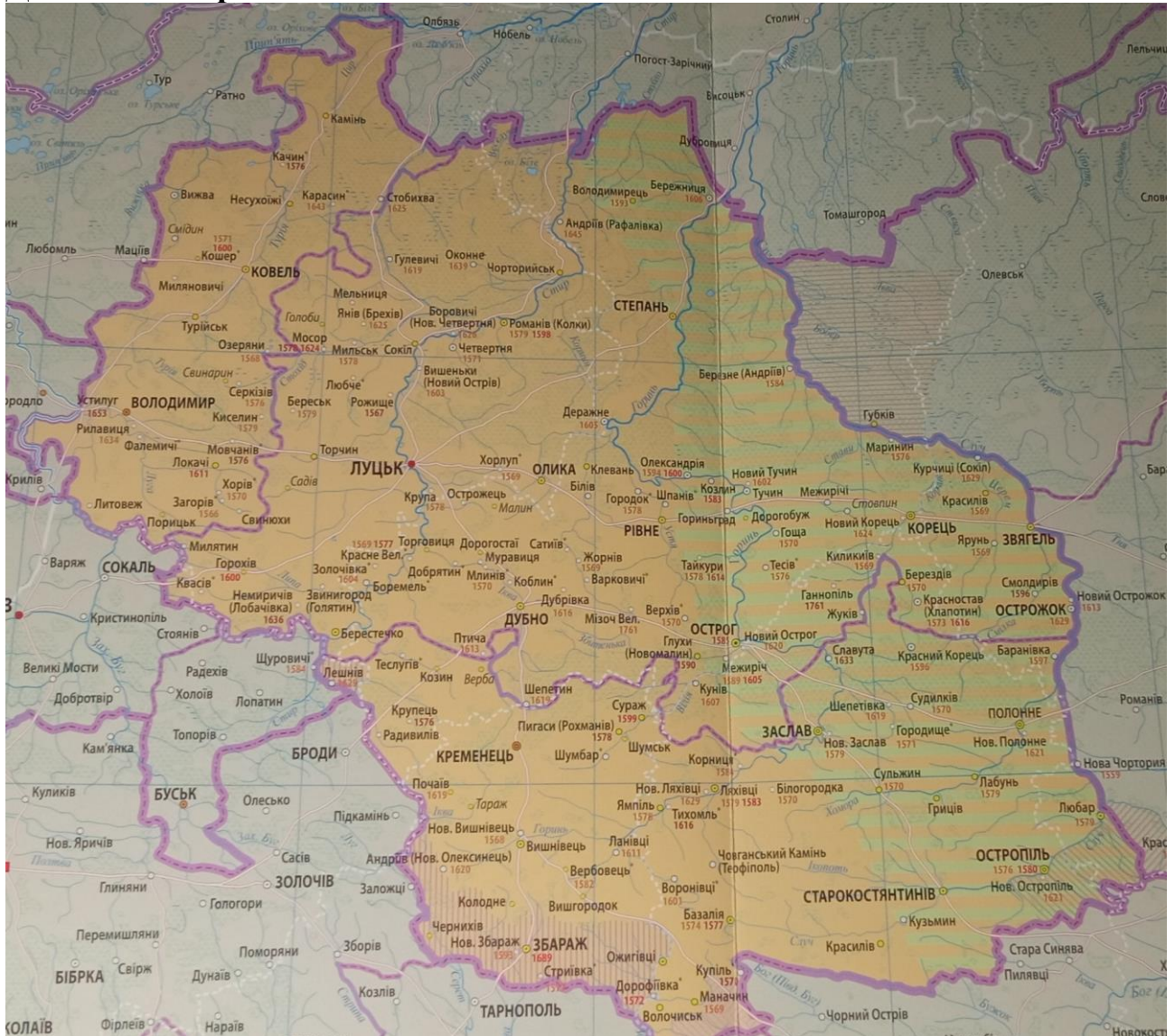
72. Понедельник Л. Розвиток торгівлі у Володимирському повіті у другій половині XVI-XVIII століттях. URL: <http://volodymyrmuseum.com/naukovi-statti/54-rozvytok-torhivli-u-volodymyrskomu-poviti-u-druhiy-polovyni-16-18-stolittiyakh-istoriia-volodymyrskoho-povitu-iakyi-u-druhii-polovyni-xyi-xyiii-stolittia-vkhodyv-u-skladi-volynskoho-voievodstva-do-rechi-pospolytoi-ie-malodoslidzhenoiu-osoblyvyi-interes-se> (дата звернення: 02.04.2021)
73. Поровчук О. Г., Пахалюк Л. В. З історії м. Дубно кінця XVII – початку XX ст. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Збірник наукових праць*. Рівне: НУВГП, 2010. Вип. 3 (51). С. 11-16.
74. Пришляк В. До питання про торговельні комунікації і митні системи українських земель першої половини XVIII століття. *Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*. Львів, 2000. Т. ССXL. С. 376 - 395.
75. Пришляк В. Торговельне місто Дубно у XVIII ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наук. праць. ПРОΣΦΩΝΗΜΑ Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича / Уклад Б. Якимович та ін. Львів, 1998. Вип. 5. С. 511 – 515.*
76. Пришляк В. До питання про міжрегіональний та міждержавний товарообмін в українських землях першої половини XVIII століття. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2008. Т. ССLVI: Праці Історично-філософської секції. С. 47 – 68.
77. Пришляк В.В. Волинська примітка в австрійсько-польському трактаті 1727 року про українську торгівлю із Силезією. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. № 22. С. 188 – 195.
78. Рибчинський О. В. Ринкові площі в композиційно-планувальній структурі історичного. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Архітектура*. Львів, 2015. № 816. С. 204 - 212.

79. Савченко О. «Приватні татари» на українських землях в складі Речі Посполитої в кін. XVI–XVIII ст. *Науковий вісник Національного музею історії України*. Київ. 2018. Вип. 3. 2018. С. 256-263.
80. Савченко О. Українсько-татарські політичні взаємини та соціальні комунікації у XVI – на початку XVIII ст.: дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук (доктора філософії): 07.00.01. Київ. 2019. 272 с.
81. Терський С. Олика. Історичний нарис. *Серія «Літописні міста Волині»*. Львів. 2001. Вип. 1. с. 69.
82. Тхор В. І. Соціально-економічний розвиток Луцька у другій половині XVII–XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині: тези доп. та повідомл. Волин. регіон. іст.-краєзн. конф.* Луцьк, 1985. С. 204–208.
83. Тхор В. І. Актові книги ЦДІА УРСР у м. Києві про розвиток міст України доби феодалізму. *Архіви України*. 1975. № 5 (133). С. 60–64.
84. Фелонюк А. Статут цеху Мізоча 1763 року. *Острозька давнина. Науковий збірник*. Острів, 2013. Вип. 2. С. 219-230.
85. Фелонюк А. Юзеф Дунін-Карвицький та магдебурзьке право Мізоча на Волині. Рівне, 2011. 28 с.
86. Хададова Ф. Справи про звинувачення євреїв Волині в ритуальних вбивствах наприкінці XVII – XVIII ст. *Євреї в Україні: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (20 березня 2009 р.)*, Житомир. 2009. С. 368-388.
87. Якубович М. Татарсько-Мусульманське населення Південно-Східної Волині XVI-XX століть: Історична ретроспектива. *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог, 2010. Випуск 2. С.186-196.
88. Вієńkowska I. Kapela nadworna Pawła Karola Sanguszki. *Острозька давнина. Науковий збірник* / Ред. кол. Ігор Пасічник (гол. ред.), Ігор Тесленко (відпов. ред.) та ін. Острог, 2020. Вип. 7. С. 38 - 49.
89. Goldberg, J. Żydowski handel detaliczny w Polsce w XVIII wieku. w świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zasławia 1771 anno». *Przegląd humanistyczny*. 1993. R. 37. S. 49.

90. Grochulska B. Jarmarki w handlu polskim w drugiej połowie XVIII wieku. *Przegląd historyczny*. 1973. T. LXIV. S. 793-821.
91. Krz. J. Łuck. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1884. T. V. S. 778 – 792.
92. Krz. J. Młynów. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1885. T. VI. S. 547.
93. Krz. J. Równe. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1888. T. IX. S. 818 – 823.
94. Krz. J. Stepań. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1890. T. XI. S. 326 – 327.
95. Krz. J. Teofilpol. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1892. T. XII. S. 297 – 298.
96. Krz. J. Turzysk. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1892. T. XII. S. 669 – 670.
97. Krz. J. Włodzimierz. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1895. T. XIV. S. 169 – 173.
98. Krz. J. Wołyń. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1880-1914. T. XIII. S. 915-935
99. Ołdakowski E. Uściług – zapomniany port Wołynia // *Znicz*. 1936. Nr. 6. S. 78-85.
100. Osidłość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki *Rocznik Wołyński*. Równe, 1938. T. VII. S. 179 – 228.

Додатки

Додаток 1. Карта Волинського воєводства XVI – XVIII ст.

Джерело: Історія Волині. Т.1 : навч. посіб. / ред. І. Ворончук. Київ; Харків :
Видав. Олександр Савчук, 2021. 384 с.; іл. ; 8 мап.

Додаток 2. Населення міст Волині у 1788 р.

Населення міст Волині у 1788 р.		
Місто	Кількість димів	Кількість населення
Дубно	1127	7325
Заслав	844	5486
Полонне	813	5284
Любар	805	5232
Острог	705	4582
Костянтинів	672	4368
Кременець	607	3945
Луцьк	597	3880
Олика	594	3861
Рівне, Лабунь, Степань, Володимир	Від 550 до 500	3575 - 3250
Ковель	407	2645
Ляхівці	400	2600
Горохів	367	2385
Вишнівець	356	2314
Олексинець, Кузьмин, Турійськ	Від 350 до 300	2275 - 1950
Волочиськ, Базалія, Ямпіль, Клевань, Красилів, Чорторийськ, Корець, Судилків, Торчин	Від 300 до 200	1950 - 1300
Звягель, Устилуг	Нижче 250	1625
Радзивилів	150	975

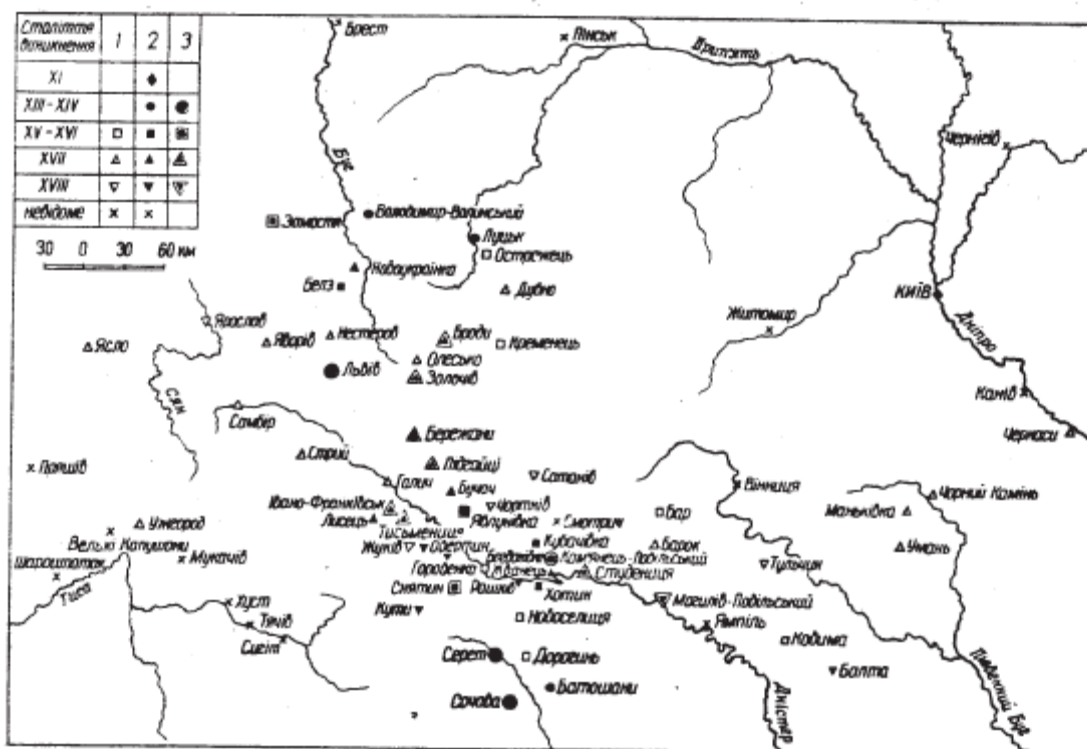
Джерело: Krz. J. *Wołyń. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1880-1914. T. XIII. S. 931.

Додаток 3. Перепис єврейського населення 1764 – 1791 рр.

Перепис єврейського населення в міських поселеннях Волині 1764 -1791 рр.			
Повіти:	Луцький	Володимирський	Кременецький
1765 р.	34301(осіб)	4987(осіб)	15647(осіб)
1775 р.	-	-	5237
1778 р.	7898	-	-
1784 р.	9136	2379	-
1787 р.	11700	2878	-
1790 р.	-	3111	-

Джерело: Каманин И. Статистические данные о евреях в Юго-Западном крае во второй половине прошлого века (1765 – 1791 г.). Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. — Киев, 1890. — Ч. 5, Т. 2 (Вып. 1): *Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг.* С. 24-163.

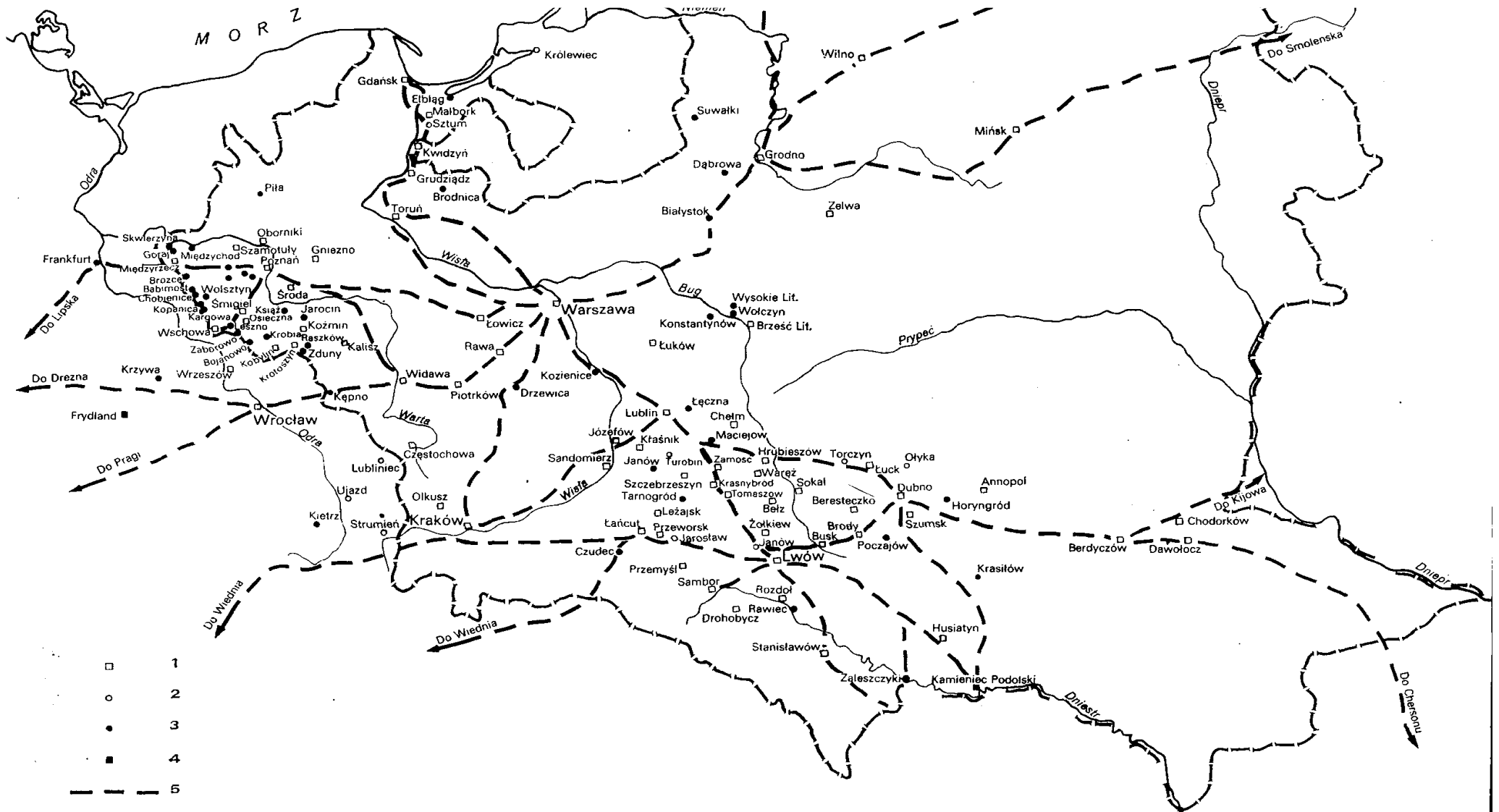
Додаток 4. Розселення вірмен на Правобережній Україні

Розселення вірменів на Правобережній і Західній Україні та в сусідніх країнах:
1 - колонія, 2 - колонія з парафією, 3 - колонія з парафією та самоврядуванням.

Джерело: Дашкевич Я. Розселення вірменів на Україні у XI-XVIII ст.
Український історично-географічний збірник. Київ. 1971. Вип. I. С. 155.

Додаток 5. Мережа торговельних шляхів Речі Посполитої.

Джерело: Grochulska B. Jarmarki w handlu polskim w drugiej połowie XVIII wieku. *Przegląd historyczny*. 1973. T. LXIV. S.

